

Internationaal Monsanto Tribunaal

Adviesrapport

Den Haag, 18 april 2017

Inhoudsopgave

AFKORTINGEN EN ACRONIEMEN.....	3
I. INLEIDING.....	5
I.i. Een opinietriboonaal	6
I.ii. Het Internationaal Monsanto Tribunaal.....	6
I.iii. Opdrachtoomschrijving.....	7
I.iv. Toepasselijk recht.....	8
I.v. Werkwijze van het Tribunaal.....	9
II. VRAGEN IN DE OPDRACHTOOMSCHRIJVING.....	12
Vraag 1: Het recht op een gezonde omgeving.....	14
II.Q1.i. Toepasselijk recht.....	14
II.Q1.ii. Getuigenverklaringen.....	16
II.Q1.iii. Monsanto's gedrag heeft negatieve gevolgen gehad voor het recht op een gezonde omgeving.....	16
Vraag 2: Het recht op voedsel.....	19
II.Q2.i. Toepasselijk recht.....	19
II.Q2.ii. Getuigenverklaringen.....	21
II.Q2.iii. Monsanto's gedrag met betrekking tot het recht op voedsel.....	22
Vraag 3: Het recht op gezondheid.....	26
II.Q3.i. Toepasselijk recht.....	26
II.Q3.ii. Getuigenverklaringen.....	28
II.Q1.iii. Monsanto's gedrag heeft het recht op gezondheid negatief beïnvloed.....	28
Vraag 4: Vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek.....	35
II.Q4.i. Toepasselijk recht.....	35
II.Q4.ii. Getuigenverklaringen.....	36
II.Q4.iii. Monsanto's gedrag heeft negatieve invloed gehad op de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek.....	39
Vraag 5: Medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden en Agent Orange.....	41
II.Q5.i. Het internationaal juridisch kader voor oorlogsmisdaden.....	41
II.Q5.ii. De oorlog in Vietnam en Agent Orange.....	42
II.Q5.iii. Medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden.....	43
Vraag 6: Ecocide.....	45
II.Q6.i. Ecocide: achtergrond.....	45
II.Q6.ii. Ecocide in het internationaal recht: kenmerken van dit strafbare feit.....	46
II.Q6.iii. Monsanto's gedrag ten aanzien van ecocide.....	48
III. DE ONBALANS TUSSEN MENSENRECHTENWETGEVING EN BEDRIJFSAANSPRAKELIJKHEID.....	50
III.i. De noodzaak tot vaststelling van het primaat van internationale mensenrechtenwetgeving.....	52
III.ii. De beperkingen van huidige juridische instrumenten op het gebied van mensenrechten: de noodzaak om deze op niet-gouvernementele actoren van toepassing te verklaren.....	53
BIJLAGEN.....	55
Bijlage 1 – Brief van 6 juni 2016, verzonden aan het hoofdkantoor van Monsanto in de Verenigde Staten door de president en vicepresident van het Tribunaal.....	55
Bijlage 2 – Lijst van getuigen die ter zitting van het Tribunaal verschenen.....	58
Bijlage 3 – Lijst van juridisch specialisten die ter zitting van het Tribunaal verschenen.....	58

AFKORTINGEN EN ACRONIEMEN

CEDAW – Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women/Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen

CRC – Convention on the Rights of the Child/Verdrag inzake de Rechten van het Kind

ECHA – European Chemicals Agency/Europees Agentschap voor Chemische Stoffen

EFSA – European Food Safety Authority/Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid

EPA – United States Environmental Protection Agency/Amerikaanse Milieubeschermingsagentschap

EU – European Union/Europese Unie

GGO – Genetisch Gemodificeerd Organisme

IARC – International Agency for Research on Cancer/Internationaal Agentschap voor Onderzoek naar Kanker

ICCPR – International Covenant on Civil and Political Rights/Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten

ICESCR – International Covenant on Economic Social and Cultural Rights/Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten

OHCHR – Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights/Bureau van de Hoge Commissaris van de VN voor Mensenrechten

PAN – Pesticide Action Network

PCB – Polychloorbifenyyl

RAC – European Chemicals Agency Committee for Risk Assessment/Comité Risicobeoordeling van het Europees Agentschap voor Chemische Stoffen

VN – United Nations/Verenigde Naties

VN-Grondbeginselen - Grondbeginselen van de VN inzake Bedrijven en Mensenrechten

UNEP – United Nations Environment Programme/Milieuprogramma van de Verenigde Naties

WHO – World Health Organization/Wereldgezondheidsorganisatie

I. INLEIDING

1.i. Een opinietribunaal

Het Internationaal Monsanto Tribunaal (hierna: “het Tribunaal”) is een zogenaamd “opinietribunaal”. Een opinietribunaal is noch een gewone rechtbank binnen de rechtsorde van een staat, noch een rechtbank die is ingesteld door een internationale organisatie. Het is een “buitengewone” rechtbank, ontstaan vanuit de vastberadenheid van de burgermaatschappij die daartoe het initiatief neemt en die daarbij actief betrokken is. Het Tribunaal past in de lange traditie van opinietribunalen, die in 1966 in het leven werden geroepen door de filosofen Bertrand Russell en Jean-Paul Sartre, waarvan de principes welbekend zijn. In 1979 werd het Russell-Sartretribunaal op initiatief van senator en theoreticus Lelio Basso voortgezet in een Permanent Tribunaal van het Volk¹. Vele opinietribunalen zijn al bijeengekomen in verschillende landen en zij bogen zich over uiteenlopende onderwerpen.²

Opinietribunalen wordt gevraagd om, gebruikmakend van een gerechtelijke methode, rechtsregels te toetsen die van toepassing zijn op zeer problematische gebeurtenissen of situaties die mensen, groepen mensen of de maatschappij als geheel direct raken en die voor hen een bron van ernstige bezorgdheid zijn. Hun doel is tweeledig: burgers, belanghebbenden en beleidsmakers bewust maken van daden die volgens juridische normen onacceptabel en onverdedigbaar zijn, en bijdragen aan de voortschrijdende ontwikkeling van het nationaal en internationaal recht.

De werkzaamheden en conclusies van opinietribunalen worden gedeeld met alle relevante actoren en breed verspreid in de nationale en internationale gemeenschap. De meeste opinietribunalen hebben veel teweeggebracht en vandaag de dag wordt algemeen aanvaard dat zij bijdragen aan de voortschrijdende ontwikkeling van het internationaal recht.

1.ii. Het Internationaal Monsanto Tribunaal

Het Tribunaal werd opgericht door de Stichting Monsanto Tribunaal. De oprichtingsstatuten van de stichting dateren van 4 juni 2015. Het Tribunaal werd verzocht een advies op te stellen door het beantwoorden van de zes vragen die zijn opgenomen in de opdrachtomschrijving, geformuleerd door het Organisatiecomité van het Monsanto Tribunaal. Daartoe werd het Tribunaal gevraagd om de gevolgen te onderzoeken van de activiteiten van het bedrijf Monsanto (hierna: “Monsanto”) voor mensenrechten en milieu, en om conclusies op te stellen over de naleving door Monsanto van regels en grondbeginselen uit internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten en het humanitair recht.

Het Tribunaal hield van 16 tot en met 18 oktober 2016 zitting in Den Haag. Het bestond uit vijf rechters uit Argentinië, België, Canada, Mexico en Senegal³, allen juridisch beroepsbeoefenaars of

¹ Zie: <http://permanentpeoplestribunal.org/>.

² Betreffende, onder andere, het beleid van het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank I (Berlijn, 1988) en II (Madrid, 1994); Asielrecht in Europa (Berlijn, 1994); Mensenrechtenschendingen in Algerije, 1992-2004 (Parijs, 2004); De Europese Unie en transnationale ondernemingen in Latijns-Amerika: beleid, instrumenten en medeplichtigheid van actoren bij schendingen van volkerenrechten (Madrid, 2010); zitting over agrochemische transnationale ondernemingen (Bangalore, 2011).

³ De leden van het Internationaal Monsanto Tribunaal zijn: Dior Fall Sow (Senegal), Jorge Fernández Souza (Mexico), Eleonora Lamm (Argentinië), Steven Shrybman (Canada) en president Françoise Tulkens (België). Registratie vond plaats door prof. dr. Marcos A. Orellana (George Washington University School of Law), daarin bijgestaan door Chancia Plaine (advocaat, gespecialiseerd in milieurecht, Frankrijk).

praktiserend rechters, op wie een beroep werd gedaan voor het formuleren van een advies op grond van een juridische analyse en juridische argumentatie.

Functionarissen van Monsanto zijn uitgenodigd om schriftelijk hun bevindingen in te dienen en de zittingen van het Tribunaal bij te wonen om daar hun visie te geven op de vraagstukken die voorlagen. Op 6 juni 2016 verzonden de president en vicepresident van het Tribunaal een brief aan het hoofdkantoor van Monsanto in de Verenigde Staten. Deze brief bleef echter onbeantwoord en vanuit Monsanto was niemand bij de zitting aanwezig. Aangezien Monsanto een voorstander is van dialoog, betreurt het Tribunaal dit verzuim.⁴

Het Tribunaal hoorde 28 getuigen uit verschillende landen, die verklaringen aflegden over hun ervaringen met de activiteiten van Monsanto.⁵ Velen van hen voorzagen het Tribunaal aan de zitting al van stukken, in de vorm van boeken, rapporten, nota's, verslagen, foto's, cd-roms, USB-sticks, enzovoorts.⁶

Het Tribunaal heeft geen onderzoeksbevoegdheden, noch is zijn advies bindend. Anders dan bij vergelijkbare initiatieven die voortkomen uit de burgermaatschappij is het advies van het Tribunaal het resultaat van juridische overwegingen, op grond van internationale rechtsregels op het gebied van mensenrechten en internationaal humanitair recht.

I.iii. Opdrachtomschrijving

Aan het Tribunaal werden zes gedetailleerde vragen voorgelegd. Samen vormen ze de opdrachtomschrijving. De vragen gaan achtereenvolgens in op het recht op een gezonde omgeving, het recht op voedsel, het recht op gezondheid, vrijheid van wetenschappelijk onderzoek, medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden en ecocide als strafbaar feit.

De specifieke opdrachtomschrijving luidt als volgt:

- i. Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met het recht op een veilige, schone, gezonde en duurzame omgeving, zoals erkend in internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten (Resolutie 25/21 van de Raad voor de Mensenrechten van 15 april 2014), gegeven de aansprakelijkheden die aan bedrijven worden toegekend volgens de Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?
- ii. Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met het recht op voedsel, zoals erkend in Artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, in Artikelen 24.2(c) en (e) en 27.3 van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en in Artikelen 25(f) en 28.1 van het Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

⁴ Zie Bijlage 1. Brief van 6 juni 2016, verzonden aan het hoofdkantoor van Monsanto in de Verenigde Staten door de president en vicepresident van het Tribunaal.

⁵ Zie Bijlage 2. Lijst van getuigen die ter zitting van het Tribunaal verschenen.

⁶ Al deze documenten zijn beschikbaar via www.monsanto-tribunal.org.

iii. Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met het recht op een zo goed mogelijke gezondheid, als erkend in Artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten of de rechten van het kind om de hoogste mogelijke gezondheidsstandaard te genieten, zoals erkend in Artikel 24 van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

iv. Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek, zoals gewaarborgd in Artikel 15(3) van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, en de vrijheden van gedachte en meningsuiting zoals erkend in Artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

v. Kan het bedrijf Monsanto medeplichtig worden beschouwd aan het plegen van een oorlogsmisdad als omschreven in Artikel 8(2) van het Statuut van het Internationaal Strafhof, door verstrekking van materiaal aan het Amerikaanse leger in het kader van operatie "Ranch Hand" die in 1962 in Vietnam werd uitgevoerd?

vi. Kunnen de activiteiten van Monsanto in heden en verleden worden aangemerkt als het strafbaar feit ecocide, wat moet worden begrepen als de vernietiging van of toebrenging van ernstige schade aan het milieu, waarbij wereldwijde natuurlijke rijkdommen of ecosysteemdiensten waarvan bepaalde groepen mensen afhankelijk zijn een wezenlijke en significante verandering ondergaan?

I.iv. Toepasselijk recht

De normen waarop het Tribunaal zijn huidige advies baseert zijn grotendeels vervat in de volgende documenten van de Verenigde Naties: het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (ICCPR) van 16 december 1966; het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ICESCR) van 16 december 1966; het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (CRC) van 20 november 1989; en het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen (CEDAW) van 18 december 1979.

Deze internationale verdragen leggen geen directe verplichtingen op aan niet-gouvernementele actoren, maar leiden voor Staten die partij zijn wel tot bindende verplichtingen. Dit betekent dat deze Staten verantwoordelijk worden geacht voor schendingen van mensenrechten en niet-nakoming van hun verplichtingen om de rechten die in deze documenten zijn opgenomen te eerbiedigen, beschermen en nakomen. Bovendien bepalen en onderstrepen deze internationale verdragen normen en waarden op het gebied van mensenrechten. Daarmee bieden ze een meetlat waarlangs gedrag van bedrijven kan worden getoetst; in dit geval het gedrag van Monsanto, omdat beweerd wordt dat dergelijk gedrag heeft plaatsgevonden. Dit advies gaat daarom in op de vraag of Monsanto met zijn gedrag de rechten die in deze internationale verdragen worden erkend heeft geschonden, aangetast of daar op enigerlei andere wijze negatieve invloed op heeft gehad.

Hieraan moet worden toegevoegd dat bovengenoemde universele mensenrechtenverdragen de basis vormen voor de aansprakelijkheid van bedrijven als omschreven in de Grondbeginselen van de VN inzake Bedrijven en Mensenrechten. Deze Grondbeginselen werden opgesteld door de Speciaal Vertegenwoordiger van de Secretaris-Generaal van de VN inzake Mensenrechten en Transnationale Ondernemingen en andere Bedrijven. Ze werden door de Raad voor de Mensenrechten bekrachtigd in zijn Resolutie 17/4 van 16 juni 2011.⁷

Hoewel de VN-Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten brede internationale steun krijgen in het kader van het bevorderen van verantwoord ondernemingsgedrag⁸, moet worden opgemerkt dat ze strikt genomen niet juridisch bindend zijn uit hoofde van het internationaal recht. Evenmin leggen ze aan bedrijven internationale verplichtingen op. Echter, de VN-Grondbeginselen maken duidelijk welke verantwoordelijkheden bedrijven hebben in het eerbiedigen van mensenrechten en ze geven slachtoffers het recht op doeltreffende voorzieningen in rechte. Zoals is toegelicht in de inleiding bij de VN-Grondbeginselen ligt "de normatieve bijdrage van de Grondbeginselen niet in nieuwe verplichtingen volgens internationaal recht, maar in een nadere beschrijving van de consequenties van bestaande normen en gebruiken voor Staten en bedrijven; ze worden bijeengebracht in één enkel coherent en logisch opgebouwd kader; aspecten waarin het huidige regime tekortschiet worden in beeld gebracht, evenals manieren om deze te verbeteren. Ieder Grondbeginsel is voorzien van een commentaar waarin de betekenis en implicaties ervan worden toegelicht"⁹. Het Tribunaal verwijst naar de Grondbeginselen als een middel om, binnen de Verenigde Naties, te anticiperen op voortschrijdende ontwikkeling van het internationaal recht en daarin ook verdere stappen te kunnen zetten.¹⁰

I.v. Werkwijze van het Tribunaal

Zoals tijdens de zittingen herhaaldelijk is benadrukt, is het Tribunaal niet aangesteld om de eventuele strafrechtelijke of civielrechtelijke aansprakelijkheid van Monsanto vast te stellen. Evenmin is het aangesteld om de hoogte van eventuele schadevergoedingen aan individuele slachtoffers te bepalen. De rol van het Tribunaal is veeleer om een advies op te stellen bij de vragen die zijn opgenomen in bovengenoemde opdrachtomschrijving. Het advies dat daarmee wordt geleverd is een advies *de jure* en niet *de facto*, in die zin dat het ingaat op juridische overwegingen in relatie tot Monsanto's gedrag zoals daarover verslag is gedaan tijdens de zittingen en in andere documenten uit het dossier.

⁷ *Grondbeginselen van de VN inzake Bedrijven en Mensenrechten: Tenuitvoerlegging van het VN-kader 'Beschermen, Naleven, Aanpakken' A/HRC/17/31*, 21 maart 2011 (beschikbaar via: www.ohchr.org/documents/issues/business/A.HRC.17.31.pdf). Zie ook: *The Road from Principles to Practice. Today's Challenges for Business in Respecting Human Rights*, Verslag van The Economist Intelligence Unit, maart 2015; S. Cossart en R. Lapin, "La sphère d'influence des groupes de sociétés et les principes directeurs des Nations Unies", *La Revue des droits de l'homme*, 15 juni 2016.

⁸ Zie de Verklaring van de Leiders van de G7 naar aanleiding van de top in Schloss Elmau, Duitsland, op 7-8 juni 2015.

⁹ *Grondbeginselen van de VN inzake Bedrijven en Mensenrechten, op. cit.*, p. 5, § 14.

¹⁰ Op 3 maart 2016 nam het Comité van Ministers van de Raad van Europa een nieuwe Aanbeveling voor lidstaten aan op het gebied van Mensenrechten en Bedrijven (CM/Rec(2016)3). Voortbouwend op de Grondbeginselen van de VN uit 2011 biedt deze tekst concretere handvatten om lidstaten te helpen bij het voorkomen en beheersen van schendingen van mensenrechten door bedrijven en dringt deze aan op maatregelen die bedrijven ertoe aanzetten om mensenrechten in acht te nemen. De Aanbeveling gaat in op de toegang tot rechtsmiddelen, gebruikmakend van expertise binnen de Raad van Europa en juridische praktijknormen. Speciale nadruk wordt gelegd op de extra beschermingsbehoeften van werkenden, kinderen, inheemse volkeren en mensenrechtenbeschermers. Een tussentijdse evaluatie van de tenuitvoerlegging van de Aanbeveling wordt voorzien binnen vijf jaar na invoering. Gedurende die periode zullen *good practices* worden verzameld en tussen de lidstaten worden uitgewisseld. Zie ook "Business Enterprises Begin to Recognise their Human Rights Responsibilities", commentaar van de Hoge Commissaris van de Mensenrechten van de Raad van Europa, Nils Muižnieks, 4 april 2016. In diezelfde lijn nam de Raad van de Europese Unie op 20 juni 2016 de "Conclusies van de Raad inzake Bedrijven en Mensenrechten" aan.

Het Tribunaal hanteerde de methodes die door het Internationaal Gerechtshof gebruikt worden bij het geven van advies.¹¹ Er is derhalve geen sprake van een "eiser", een "aanklager" of een "beklaagde" in de juridische zin des woords. In plaats daarvan liggen aan het Tribunaal juridische vragen die om juridisch advies vragen.

Het Tribunaal ontving een aantal schriftelijke documenten. Verschillende juridische petita werden ingediend: naast *amicus curiae*-petita waren dat ook rapporten van wetenschappelijk deskundigen¹² en juridische rapporten geschreven door rechtenstudenten van de Katholieke Universiteit Leuven (België) en Yale University (Verenigde Staten).¹³

Het Tribunaal hield zittingen op 15 en 16 oktober 2016 om zich op de hoogte te stellen van de feitelijke en de juridische context die relevant is voor de opdrachtoomschrijving. De rechters hoorden getuigen en bevroegen hen. Bij de zittingen waren ook juridisch experts aanwezig.

Het Tribunaal ziet geen reden om te twijfelen aan de oprechtheid of geloofwaardigheid van degenen die tijdens zijn zittingen vrijwillig een getuigenis aflegden. Omdat hun getuigenissen echter niet onder ede werden afgelegd, zij niet werden onderworpen aan een kruisverhoor en Monsanto niet inging op de uitnodiging om aan de procedure deel te nemen, verkeert het Tribunaal niet in de positie om feitelijke vaststellingen te doen aangaande de beschuldiging van verschillende wandaden door het bedrijf. In plaats daarvan – ten behoeve van de beantwoording van de vragen die ter beoordeling aan het Tribunaal zijn voorgelegd – gaat het Tribunaal ervan uit dat de feiten en omstandigheden als beschreven door de getuigen kunnen worden bewezen.

Door deze getuigen publiekelijk aan het woord te laten en door een document op te stellen op grond van uitgebreide documentaire bewijsstukken, heeft het Tribunaal ertoe bijgedragen dat de maatschappij, beleidsmakers en media zijn gewezen op de aard en de gevolgen van de activiteiten van Monsanto.

Het Tribunaal heeft zich ten doel gesteld om bij te dragen aan de voortschrijdende ontwikkeling van het internationaal recht inzake mensenrechten door nieuwe juridische paden te bewandelen wat betreft bedrijfsaansprakelijkheid en innovatieve juridische concepten voor te stellen, zoals ecocide als internationaal strafbaar feit. Ecocide moet worden beschouwd als de vernietiging van of toebrenging van ernstige schade aan het milieu. Veelzeggend in dit verband is dat de Aanklager van het Internationaal Strafhof op 15 september 2016 besloot om milieuproblematiek toe te voegen aan zijn onderzoeksgebied.¹⁴

Tot slot kan het advies juridische instrumenten opleveren voor al diegenen – slachtoffers, advocaten, rechters, ambtenaren, non-gouvernementele organisaties en andere actoren uit de burgermaatschappij – die in de praktijk stappen willen zetten in de aansprakelijkstelling van bedrijven voor het eerbiedigen van mensenrechten, milieubescherming en democratische processen.

¹¹ Zie hoofdstuk IV van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof en Deel IV (artikelen 102 tot 109) van het Reglement voor de Procesvoering van het Hof.

¹² Al deze schriftelijke inzendingen zijn beschikbaar via www.monsanto-tribunal.org.

¹³ Zie Bijlage 2. Lijst van getuigen die ter zitting van het Tribunaal verschenen, en Bijlage 3. Lijst van juridisch specialisten die ter zitting van het Tribunaal verschenen.

¹⁴ Zie Internationaal Strafhof, Bureau van de Aanklager, *Beleidsdocument over prioritering en selectie van casus*, 15 september 2016, §§ 7 en 41 (Franse versie: Cour pénale internationale Bureau du Procureur, *Document de politique générale relative à la sélection et à la hiérarchisation des affaires*, 15 septembre 2016, §§ 7 et 41).

II. VRAGEN IN DE OPDRACHTOMSCHRIJVING

Vraag 1: Het recht op een gezonde omgeving

Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met het recht op een veilige, schone, gezonde en duurzame omgeving, zoals erkend in internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten (Resolutie 25/21 van de Raad voor de Mensenrechten van 15 april 2014), gegeven de aansprakelijkheden die aan bedrijven worden toegekend volgens de Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

II.Q1.i. Toepasselijk recht

Erkenning van het fundamentele karakter van het recht op een gezonde omgeving en het onlosmakelijke verband daarvan met de menselijke waardigheid gaat terug op de VN-Conferentie inzake het Menselijk Leefmilieu, gehouden in Stockholm, Zweden, in 1972. Door de Conferentie van Stockholm en de Verklaring die daaruit voortkwam kon een verhaal worden verteld ten behoeve van het collectieve gedachtegoed van de mensheid, in een tijd waarin het milieu bij beleidsvorming slechts zijdelings een rol speelde.¹⁵ Dit verhaal maakte dat het recht op een gezonde omgeving in nationale grondwetten werd opgenomen. Het markeerde ook het groeiende bewustzijn van het feit dat het milieu een voorwaarde is om mensenrechten te kunnen genieten.

De eerste inleidende paragraaf bij de Verklaring van Stockholm stelt dat “[b]eide aspecten van de omgeving van de mens, de natuurlijke en de door de mens gemaakte, essentieel zijn voor zijn welbevinden en voor het genot van fundamentele mensenrechten – zelfs het recht op het leven zelf”¹⁶. Deze stelling bevestigt het fundamentele karakter van het recht op een gezonde omgeving. Bovendien erkent het eerste beginsel in de Verklaring van Stockholm inzake het Menselijk Leefmilieu expliciet het verband tussen de omgeving en een menswaardig bestaan. Uitgangspunt 1 stelt dat de “[m]ens een fundamenteel recht heeft op vrijheid, gelijkheid en goede leefomstandigheden, in een omgeving van een zodanige kwaliteit dat deze een menswaardig bestaan en welzijn mogelijk maakt, en op de mens rust een zware verantwoordelijkheid om die omgeving te beschermen en te verbeteren voor huidige en toekomstige generaties. Vanuit dit perspectief wordt beleid dat apartheid, rassensegregatie, discriminatie, koloniale overheersing of andere vormen van onderdrukking en buitenlandse overheersing bevordert of in stand houdt veroordeeld en moet dit worden afgeschaft”¹⁷.

Sinds Conferentie in Stockholm over het Menselijk Leefmilieu zijn vele Staten milieubescherming gaan zien als een categorisch imperatief, en deze nieuwe blik op het fundamentele belang van het milieu in beleidsvorming leidde tot niet eerder vertoonde normatieve en institutionele ontwikkelingen. De misschien wel belangrijkste juridische ontwikkeling is de zogenaamde “*environmental rights revolution*”.¹⁸ Vele staten wijzigden hun nationale grondwet – met inkadering van het basale sociale contract en de waarden die een maatschappij mogelijk maken – om milieuoverwegingen daarin een plek

¹⁵ M.A. Orellana, “Keynote Address: Habitat for Human Rights”, *Vermont Law Review*, Vol. 40, No. 3, 2016, pp. 418 et seq.

¹⁶ “Verklaring van de Conferentie van de Verenigde Naties inzake het Menselijk Leefmilieu”, *Rapport van de Conferentie van de Verenigde Naties over het Menselijk Leefmilieu* (Stockholm, 5-16 juni 1972), UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1, New York, United Nations, 1973, pp. 3-5.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ D.R. Boyd, *The Environmental Rights Revolution – A Global Study of Constitutions, Human Rights and the Environment*, Vancouver, UBC Press, 2012, p. 3. Zie ook: J. May en E. Daly, *Global Environmental Constitutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

te geven.¹⁹ In 1994 identificeerde de Speciaal Rapporteur inzake Mensenrechten en het Milieu van de Sub-Commissie voor Voorkoming van Discriminatie meer dan 60 landen die in hun nationale grondwet aandacht besteedden aan het milieu.²⁰ In 2011 bracht het Bureau van de VN-Hoge Commissaris een gedetailleerde analyse uit over mensenrechten en milieu, waarin werd geconstateerd dat circa 140 landen in hun grondwet bepalingen hadden opgenomen ten aanzien van het milieu.²¹

Dat deze praktijk in veel landen gemeengoed was geworden, toont aan dat het recht op een gezonde omgeving zich manifesteerde, ook - op grond van zijn wezenlijke normatieve karakter - als norm in het internationaal gewoonterecht. Deze juridische ontwikkeling werd nog eens gemarkeerd door voornoemd rapport van de Hoge Commissaris van de VN, waarin werd geconcludeerd werd dat “[d]e toegenomen grondwettelijke erkenning van milieurechten en verantwoordelijkheden het wereldwijd groeiende bewustzijn tonen van het belang van milieuwaarden en een grotere acceptatie van het recht op een gezonde omgeving”²².

Het normatieve karakter van het recht op een gezonde omgeving blijkt uit wetgeving inzake mensenrechten en het milieu.²³ De Speciaal Rapporteur inzake Mensenrechten en Milieu (voorheen een onafhankelijk deskundige) nam de taak op zich om dit omvangrijke *acquis* in kaart te brengen²⁴. In reactie daarop erkende de Raad voor de Mensenrechten dat “wetgeving op het gebied van mensenrechten bepaalde verplichtingen voor staten meebrengt die verband houden met het recht op een veilige, schone, gezonde en duurzame omgeving”²⁵.

De Speciaal Rapporteur inzake Mensenrechten en Milieu besteedde extra aandacht aan rechten die bedreigd worden door milieuschade, inclusief het recht op leven, gezondheid, voedsel en water, en bracht procedurele en materiële verplichtingen in kaart, waaronder verplichtingen tot bescherming tegen milieuschade door private actoren en verplichtingen die verband houden met grensoverschrijdende milieuschade. Daarnaast formuleerde de Speciaal Rapporteur specifieke taken ten aanzien van kwetsbare groepen en gaf hij de consequenties weer van fundamentele uitgangspunten, zoals non-discriminatie en non-regressie. Dit normatieve *acquis*, afgeleid uit milieuaspecten van bestaande beschermingsrechten en fundamentele principes op het gebied van mensenrechten, is samengebracht in het recht op een gezonde omgeving.

Ondanks de grote diversiteit aan wetgevingsbronnen op het gebied van mensenrechten is daarin een opvallende overeenkomst zichtbaar. Deze betreft de beschrijving van de aard van de verplichtingen

¹⁹ Deze verwijzingen naar het milieu in nationale wetgeving werden vaak geformuleerd als verplichting van de Staat tot milieubescherming of als een individueel of collectief recht dat via de rechter kon worden afgedwongen. Zie: *Review of Further Developments in Fields in Which the Sub-Commission Has Been Concerned: Human Rights and the Environment, Final report prepared by Mrs. Fatma Zohra Ksentini, Special Rapporteur*, Bijlage III: Developments in National Legislation and Practices, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9, 6 juli 1994, pp. 81 et seq.

²⁰ *Ibid.*, § 241.

²¹ OHCHR, *Analytical Study on the Relationship between Human Rights and the Environment*, UN Doc. A/HRC/19/34, 16 december 2011, § 7.

²² *Ibid.*

²³ ²³ *UNEP Compendium on Human Rights and the Environment – Selected International Legal Materials and Cases*, Nairobi, UNEP-Center for International Environment Law, maart 2014. Zie ook de veertien individuele rapporten die berichten over en zijn toegevoegd aan het *Mapping Report of the Independent Expert on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment*, John H. Knox (UN Doc. A/HRC/25/53, 30 december 2013), beschikbaar via: www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SREnvironment/Pages/MappingReport.aspx.

²⁴

²⁵

aangaande het recht op een gezonde omgeving. Daaruit komen twee hoofdlijnen naar voren: een procedurele en een inhoudelijke. Procedurele verplichtingen waarborgen de mogelijkheden die de maatschappij heeft om een maatschappelijke dialoog aan te gaan ter bevordering van effectief milieubeleid. Deze procedurele kant van het recht op een gezonde omgeving omvat essentiële onderwerpen op het gebied van maatschappelijke uitwisseling van ideeën en het maatschappelijk debat, zoals toegang tot informatie, zinvolle participatie, toegang tot het recht en de vrijheid van vergadering, vereniging en meningsuiting. Tegelijkertijd zijn er inhoudelijke verplichtingen, die een omgevingskwaliteit waarborgen die bevorderlijk is voor een menswaardig bestaan. Deze inhoudelijke kant van het recht op een gezonde omgeving houdt direct verband met de voorwaarden voor een gezonde planeet, zoals schoon water, schone lucht en schone grond, een evenwichtig klimaatstelsel en gezonde en veelzijdige ecosystemen.

II.Q1.ii Getuigenverklaringen

Het Tribunaal hoorde verschillende getuigen verklaringen afleggen over milieueffecten en gevolgen voor de gezondheid van de mens die voortkomen uit de activiteiten van Monsanto. De kwesties die aan het Tribunaal werden voorgelegd, hielden onder meer verband met gevolgen voor de gezondheid van de mens, gevolgen voor bodem en planten, gevolgen voor de gezondheid van dieren, gevolgen voor biodiversiteit, gevolgen voor boeren en gevolgen voor wetenschappelijk onderzoekers. Al deze gevolgen hebben direct dan wel indirect invloed op het recht op een gezonde omgeving.

Met betrekking tot gevolgen voor de gezondheid van de mens beschreven mevrouw Sabine Grataloup en mevrouw Maria Liz Robledo misvormingen bij kinderen in Frankrijk en Argentinië door blootstelling aan glyfosaat. Dr. Channa Jayasumana en de heer Marcelo Firpo beschreven bovendien chronische nierziekten in Sri Lanka ten gevolge van het gebruik van Roundup en een verhoogd aantal gevallen van kanker in Brazilië. Over de gevolgen voor bodem en planten beschreef de heer Diego Fernández verminderde bodemvruchtbaarheid en diversiteit, en de besmetting van boerderijen met genetisch gemodificeerde organismen (GGO's). Wat betreft de gevolgen voor de gezondheid van dieren beschreven de heer Ib Borup Pedersen en Dr. Monika Krueger ernstige verschillen in de gezondheid van dieren – vooral varkens – die gevoerd werden met genetisch gemodificeerde of juist niet-genetisch gemodificeerde planten. Inzake de gevolgen voor de biodiversiteit vertelden mevrouw Angelica El Canché en de heer Feliciano Ucán Poot over de effecten van de introductie van genetisch gemodificeerde soja op biologische honing en op bijen. María Colin vertelde ook over de manier waarop GGO-vergunningen werden verleend zonder gemeenschappen daarbij op de hoogte te stellen van risico's en zonder inachtneming van het recht op vrije en weloverwogen instemming van inheemse gemeenschappen. De heer Steven Marsh en de heer Mr. Percy Schmeiser gingen nader in op besmetting met genetisch gemodificeerd koolzaad in respectievelijk Australië en Canada. Wat betreft de gevolgen voor boeren zetten de heer Ousmane Tiendrebeogo en dr. Krishnan Bir Choudhary achtereenvolgens uiteen hoe oogsten uitbleven bij het gebruik van genetisch gemodificeerd katoen, en over de pogingen van Monsanto om een monopoliepositie te verwerven op de Indiase zaadmarkten. De heer Pedro Pablo Mutumbajoy en de heer Juan Ignacio Pereyva beschreven ook de verspreiding van glyfosaat via de lucht in de mislukte oorlog tegen drugs en de besmetting van Argentijnse waterbronnen met glyfosaat.

II.Q1.iii. Monsanto's gedrag heeft negatieve gevolgen gehad voor het recht op een gezonde omgeving

Monsanto heeft zich ingelaten met praktijken die ernstige negatieve gevolgen hadden voor het milieu. Deze gevolgen troffen een ontelbaar aantal individuen en gemeenschappen in vele landen, en ook de gezondheid van het milieu zelf, wat voorts gevolgen had voor planten, dieren en de biodiversiteit.

Monsanto produceert en voert agressieve marketingactiviteiten uit rondom Roundup, een onkruidverdelgingsmiddel met als hoofdingrediënt glyfosaat, gecombineerd met andere gevaarlijke chemicaliën. Monsanto patenteerde daarnaast genetisch gemodificeerde zaden die bestand zijn tegen glyfosaat. Deze opzet en combinatie heeft geleid tot proliferatie van glyfosaat-resistente GGO-zaden en toename van het gebruik van glyfosaathoudende onkruidverdelgingsmiddelen. Ondanks de conclusie van het Internationaal Agentschap voor Kankeronderzoek (IARC) dat glyfosaat kankerverwekkend is, ging Monsanto door met de productie en het vermarkten van glyfosaathoudende onkruidverdelgingsmiddelen.

Glyfosaat heeft echter niet alleen gevolgen voor de gezondheid van de mens. Het gebruik van glyfosaat heeft negatieve gevolgen voor aquatische ecosystemen en organismen²⁶; toepassing van glyfosaat betekent een bedreiging voor het voortplantingsstelsel van vissen en heeft een acute toxische werking.²⁷ Het gebruik van glyfosaat heeft eveneens een negatieve invloed op de bodemgezondheid, doordat het de bodemvruchtbaarheid en de diversiteit aan micro-organismen vermindert, zoals door dr. Art Dunham werd vastgesteld. Glyfosaat leidt daarnaast tot bodemverdichting, wat op haar beurt leidt tot overstroming en erosie, zoals opgemerkt door de heer Diego Fernández en dr. Don Huber, die tijdens de zitting werd vertegenwoordigd door Dr. Dunham.

Omdat glyfosaat zich vaak via de lucht verspreidt, is het onvermijdelijk dat ook niet-doelwitgewassoorten aangetast worden. In Colombia had verspreiding van glyfosaat via de lucht bijvoorbeeld gevolgen voor niet alleen wilde planten maar ook voor andere gewassen, zoals cacao. Wetenschappers legden de symptomen van aangetaste planten vast, waaronder chlorose van de jongste bladeren, necrose, achterblijvende groei en het afsterven van de plant binnen een week na blootstelling²⁸.

De combinatie van GGO-gewassen en het gebruik van glyfosaat waarvoor Monsanto agressieve marketing verricht, leidt ook tot schade aan biodiversiteit en ecosystemen. Het gebruik van glyfosaat resulteert in verspreiding van glyfosaat-resistent onkruid²⁹. In Oaxaca, Mexico, worden naar verluidt meer dan 150 traditionele maïsvariëteiten bedreigd door Roundup-besmetting, wat vervolgens een bedreiging vormt voor van maïs afhankelijke soorten als de monarchvlinder. Door de verspreiding van monoculturen wordt de diversiteit aan lokale planten en gewassen gedecimeerd. Met de gevolgen voor bijen en bestuivers van het gebruik van onkruidverdelgers wordt de diversiteit nog verder ondermijnd, zoals werd toegelicht door Feliciano Ucán Poot.

De consequenties van het gedrag van Monsanto voor de biodiversiteit hebben ook negatieve gevolgen voor de rechten van inheemse volkeren en lokale gemeenschappen. Deze gevolgen zijn des te ernstiger vanwege de sterke afhankelijkheid van deze inheemse volkeren en lokale gemeenschappen van hun omgeving. Het gebrek aan adequate informatie over de risico's van onkruidverdelgers en GGO's, aan

²⁶ C.D. Lujendijk et al., *Measures to Reduce Glyphosate Runoff from Hard Surfaces*, Wageningen, Plant Research International, mei 2005.

²⁷ S. Guilherme et al., "European Eel (*Anguilla anguilla*) Genotoxic and Pro-Oxidant Responses Following Short-Term Exposure to Roundup – A Glyphosate-Based Herbicide", *Mutagenesis*, Vol. 25, No. 5, 2010, pp. 523 et seq.; R. Annett et al., "Impact of Glyphosate and Glyphosate-based Herbicides on the Freshwater Environment", *Journal of Applied Toxicology*, Vol. 34, No. 5, 2014, pp. 458 et seq.

²⁸ K.N. Reddy et al., "Biological Responses to Glyphosate Drift from Aerial Application in Non-Glyphosate-Resistant Corn", *Pest Management Science*, Vol. 66, No. 10, 2010, pp. 1148 et seq.

²⁹ V.K. Nandula et al., "EPSPS Amplification in Glyphosate-Resistant Spiny Amaranth (*Amaranthus spinosus*): A Case of Gene Transfer via Interspecific Hybridization from Glyphosate-Resistant Palmer Amaranth (*Amaranthus palmeri*)", *Pest Management Science*, Vol. 70, No. 12, 2014, pp. 1902 et seq.

toereikende beheersingsmaatregelen, aan betrouwbare milieueffectmetingen en aan constructief overleg; al deze aspecten onderstrepen nog eens dat Monsanto de mensenrechten schendt.

Vraag 2: Het recht op voedsel

Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met het recht op voedsel, als erkend in Artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, in Artikelen 24.2(c) en (e) 27.3 van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind, en in Artikelen 25(f) en 28.1 van het Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

II.Q2.i. Toepasselijk recht

Het recht op voedsel wordt in het internationaal recht stevig erkend. In artikel 25 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens staat: "Eenieder heeft recht op een levensstandaard die hoog genoeg is voor de gezondheid van zichzelf en zijn gezin, waaronder begrepen voeding, kleding, huisvesting en medische zorg en de noodzakelijke sociale diensten, alsmede het recht op voorziening in het geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit, overlijden van de echtgenoot, ouderdom of een ander gemis aan bestaansmiddelen ontstaan ten gevolge van omstandigheden onafhankelijk van zijn wil".

In artikel 11(1) van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ICESCR) staat: "[d]e Staten die partij zijn ... erkennen het recht van eenieder op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin, daarbij inbegrepen toereikende voeding, kleding en huisvesting, en op steeds betere levensomstandigheden. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag nemen passende maatregelen om de verwezenlijking van dit recht te verzekeren, daarbij het essentieel belang erkennende van vrijwillige internationale samenwerking." In het Verdrag is verder in artikel 11(2) bepaald "het fundamentele recht van eenieder gevrijwaard te zijn tegen honger".

Als erkend door en neergelegd in het ICESCR is het recht op voedsel derhalve tweedelig: het recht op adequaat voedsel is een relatieve standaard en het recht om gevrijwaard te zijn van honger is absoluut³⁰.

Het VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten heeft de normatieve inhoud van het recht op voedsel verduidelijkt in zijn Algemeen Commentaar nr. 12, waarin het verklaart: "Het recht op toereikende voeding wordt gerealiseerd als elke man, vrouw en kind, alleen of samen met anderen, te allen tijde fysieke en economische toegang heeft tot goed voedsel of middelen om het te verwerven."³¹ Het Comité overweegt voorts dat het recht impliceert dat het voedsel vrij is van schadelijke stoffen. Het verklaart dat Staten die partij zijn eisen moeten stellen aan voedselveiligheid en dat zij beschermende maatregelen moeten treffen om te garanderen dat voedsel veilig is en van goede kwaliteit³².

³⁰ S. Narula, "The Right to Food: Holding Global Actors Accountable Under International Law", *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 44, 2006, pp. 691 et seq., at p. 706.

³¹ VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, *Algemeen Commentaar Nr. 12: Het Recht op een Zo Hoog Mogelijke Gezondheidsstandaard (Artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten)*, UN Doc. E/C.12/1999/5, 12 mei 1999, § 6.

³² VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel*, UN Doc. A/HRC/34/48, 24 januari 2017.

De taken met betrekking tot het recht op voedsel die aan Staten toekomen, zijn ook van toepassing op het gedrag van bedrijven. De Richtlijnen voor multinationale ondernemingen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) bevatten bijvoorbeeld normen die van grote betekenis zijn voor de realisatie van het recht op voedsel³³. Het onderdeel “Begrippen en Uitgangspunten” bevat aanbevelingen van overheden voor multinationals³⁴. Het onderdeel “Algemene Beginselen” van de Richtlijnen bepaalt dat ondernemingen “de internationaal erkende mensenrechten dienen te respecteren van diegenen die door hun activiteiten worden geraakt”³⁵. Als het gedrag van multinationals betrekking heeft op voedsel, dienen zij het recht op voedsel dan ook te respecteren.

De verantwoordelijkheid van ondernemingen om het recht op voedsel te respecteren is ook vastgelegd in de VN-Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten. Uitgangspunt 12 luidt als volgt: “De verantwoordelijkheid van ondernemingen om mensenrechten te eerbiedigen heeft betrekking op internationaal erkende mensenrechten – waaronder in ieder geval verstaan worden de rechten als vastgelegd in het Internationaal Statuut van de Mensenrechten”³⁶. Het is algemeen bekend dat het Internationaal Statuut van de Mensenrechten de rechten bevat als vervat in het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, alsmede de rechten die zijn opgenomen in het Verdrag Inzake Burgerrechten en Politieke Rechten. Bovendien staat in uitgangspunt 23 (a): “Bedrijven zouden, ongeacht de context waarin zij opereren en waarin ze actief zijn, alle toepasselijke wetgeving moeten naleven en de internationaal erkende mensenrechten moeten respecteren”³⁷.

Ook al worden de uitgangspunten inzake Bedrijven en Mensenrechten niet als juridisch bindend beschouwd, dan nog weerspiegelen ze normatieve maatschappelijke verwachtingen en derhalve vormen ze een belangrijke maatstaf voor het toetsen van de gepastheid van ondernemersgedrag. Deze toepassing van de Grondbeginselen sluit aan bij Grondbeginsel 12 van het VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, waarin staat dat “het bedrijfsleven een verantwoordelijkheid heeft in het realiseren van het recht op goed voedsel”³⁸. Hoewel het recht op voedsel vooral relevant is voor bedrijven in de voedselindustrie³⁹, dienen alle ondernemingen het recht op voedsel te eerbiedigen.

Al deze internationale normen, naast de verbanden die er bestaan tussen het recht op voedsel en de rechten op leven, gezondheid en een gezonde omgeving, rechtvaardigen de opvatting dat het recht op voedsel niet beperkend of smal kan zijn. Het recht op voedsel kan niet slechts worden begrepen als een recht om te eten of te voeden. Het recht op voedsel omvat de mogelijkheid om goed, voldoende, gezond en constant te kunnen voeden; daarnaast moet daaronder de mogelijkheid worden verstaan om voedsel te produceren (voor consumptie of handel) of de mogelijkheid om voedsel permanent en duurzaam te kunnen verkrijgen en daar toegang toe te hebben.

³³ Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), *OESO Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen*, Parijs, OECD, 2011.

³⁴ *Ibid.*, p. 17-18.

³⁵ *Ibid.*, p. 19.

³⁶ VN-Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, op.cit., p. 13.

³⁷ *Ibid.*, p. 21.

³⁸ VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, *Algemeen Commentaar nr. 12: Het Recht op Goed Voedsel*, op. cit.

³⁹ *Vrijwillige Richtsnoeren voor Geleidelijke Toepassing van het Recht op Goed Voedsel in het Kader van Nationale Voedselzekerheid*, aangenomen door de 127e Zitting van de Voedsel- en Landbouworganisatie van de VN (FAO) in november 2004, Rome, FAO, 2005.

Vanuit dit perspectief schreef de Speciale VN-Rapporteur inzake het Recht op Voedsel dat men “regelmatige, constante en vrije toegang moet hebben, hetzij direct, hetzij in ruil voor geld, tot voldoende en in kwantitatief en kwalitatief opzicht goed en toereikend voedsel dat beantwoordt aan de culturele tradities van het volk waartoe de consument behoort en dat hem of haar in staat stelt om een geestelijk en lichamelijk, individueel en collectief bevredigend en menswaardig leven te leiden, zonder angst voor honger”⁴⁰.

Het recht op voedsel wordt in het internationaal recht dan ook stevig erkend als een fundamenteel mensenrecht, voor zowel individuen als gemeenschappen. Op bedrijven rust een duidelijke verantwoordelijkheid om dit recht te eerbiedigen.

II.Q2.iii. Getuigenverklaringen

Het Tribunaal hoorde verschillende getuigen verklaringen afleggen over gevolgen voor het recht op voedsel van activiteiten van Monsanto.

Dr. Channa Jayasumana, gezondheidsdeskundige uit Sri Lanka, wees op de negatieve gevolgen van het gebruik van glyfosaat voor het ecosysteem in de rijstteelt, waarbij hij opmerkte dat sprake is van verzanding en een aanzienlijk lagere productie, waarmee het recht op voedsel van boeren wordt aangetast. Hij beschreef hoe de voorwaarden voor de productie van voedingsmiddelen als rijst, en voor het verkrijgen van voedsel middels verkoop van deze producten, door glyfosaat drastisch worden verslechterd.

De heer Kolon Saman, eveneens afkomstig uit Sri Lanka, verklaarde dat zijn gemeenschap in de jaren tachtig van de vorige eeuw begon met het gebruik van zogenaamde 'verbeterde zaden'. Ze leidden tot een monocultuur, waarbij de heer Kolon Saman benadrukte dat de gewassen daarvoor gevarieerd waren (rijst, gierst, sesam, groenten, fruit en granen). Hij legde uit dat een aantal traditionele rijstvariëteiten met de hulp van dr. Jayasumana weer werden teruggebracht en dat de oogsten zo weer verbeterden. Daaraan voegde hij toe dat Roundup en vijf andere landbouwchemicaliën in 2015 verboden werden vanwege de schade die ze veroorzaakten.

In hun getuigenverklaringen beschreven dr. Jayasumana en de heer Saman de aantasting van het recht op voedsel, voortkomend uit de verstoring van diversiteit in de landbouwproductie, negatieve veranderingen in de variëteiten voor de rijstteelt, en aantastingen van bodem en voedingsstoffen die nadelig waren voor de omstandigheden van gewassen en waterstromingen die voor de landbouw gebruikt worden.

Dr. Damián Verzeñassi, medisch specialist in Argentinië, lichtte toe dat het gebruik van GGO's een negatieve uitwerking had op leefwijzen, productiemethodes en landbeheer. In het bijzonder merkte hij op dat, waar voorheen voedsel werd geproduceerd, nu transgene planten groeien die afhankelijk zijn van gif. Dit had negatieve gevolgen voor melk- en vleesproductie. Dr. Verzeñassi zette verklaarde in zijn getuigenis dat beperking van de mogelijkheid om voedsel te produceren, ten gevolge van het gebruik van GGO's, een ernstige schending is van het recht op voedsel.

De heer Diego Fernández, een Argentijnse boer in de provincie Santa Fe, waar hij 150 hectare land bezit, sprak over de veranderingen die zijn land onderging toen het werd omgezet voor de exclusieve

⁴⁰ VN-Comité inzake Mensenrechten, *Het Recht op Voedsel, Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel, de heer Jean Ziegler*, UN Doc. E/CN.4/2001/53, 7 februari 2001.

productie van sojabonen en vooral sinds 1996, toen hij begon met het gebruik van transgene sojabonen: daarmee nam het gebruik van Roundup toe en werd het vee verplaatst, wat op zijn beurt gevolgen had voor de natuurlijke vruchtbaarheid door vruchtwisselingssystemen voor het vee. Vóór de omzetting van het land gebruikte hij op jaarbasis een liter Roundup per hectare; na omzetting gebruikte hij tussen de 10 en 12 liter, wat leidde tot bodemverdichting, afwezigheid van levende wortels en verminderde microbiologische activiteit. Door bodemverdichting werden overstromingen veroorzaakt omdat het water niet langer gefilterd werd. Een ander gevolg, zo verklaarde hij, was de opkomst van invasieve planten die resistent bleken tegen onkruidverdelgsmiddelen.

De heer Fernández sprak over mais. Hij vertelde dat niet-genetisch gemodificeerde variëteiten buiten de markt vielen. Hoewel het hem gelukt was deze variëteiten te planten, werden ze aangetast door de genetisch gemodificeerde planten. Bovendien, zo voegde hij toe, keerde Monsanto royalties uit voor sojabonen die in de afgelopen zes jaar gezaaid waren.

Mevrouw Angelica El Canché en de heer Feliciano Ucán Poot zijn Maya-bijhouders uit het dorpje Hopelchén, Campeche, Mexico. Zij vertelden dat de teelt van transgene soja negatieve gevolgen had voor regionale honingproducenten. Ze legden uit dat voornamelijk de honing besmet raakte, omdat bijen de honing produceren uit de bloemen van sojaplanten uit genetisch gemodificeerde zaden. Ze voegden daaraan toe dat de afzet naar de Europese markt in het bijzonder getroffen werd, omdat daarvoor als voorschrift geldt dat honing GGO-vrij is.

Volgens hun verklaringen ging er tussen 2005 en 2012 in Hopelchén meer dan 59.000 hectare aan oerwoud verloren. De gronden zijn nu grotendeels beplant met transgene sojabonen. De ontbossing vergroot de schade aan de honingproductie vanwege het gebruik van transgene sojabonen in combinatie met glyfosaathoudende onkruidverdelgers.

De heer Krishan Bir Choudhary, uit India, is boerenleider en wetenschapper. Hij vertelde dat het gebruik van genetisch gemodificeerd Bt-katoen boeren niet heeft geholpen om de oogsten van hun gewassen te vergroten, zoals door Monsanto beloofd was. Dit kwam voornamelijk doordat de transgene zaden zich slecht aan de Indiase omstandigheden aanpasten.

De heer Ousmane Tiendrebeogo, een boer uit Burkina Faso die vecht tegen genetisch gemodificeerd katoen zoals dat in 2003 werd geïntroduceerd, onderstreepte de negatieve effecten van genetisch gemodificeerd Bt-katoen. In het bijzonder vermeldde hij dat de opbrengst tussen de 12 en 15 ton had moeten liggen, terwijl deze uiteindelijk slechts 5,5 tot 8 ton bedroeg. Vanwege dit falen, zo voegde hij toe, verlieten kleinere boeren hun land en zijn sommigen hun veestapel kwijtgeraakt. Daardoor zagen ze zich gedwongen om naar buurlanden te trekken.

Mevrouw Farida Akhter, politiek analist en woordvoerder namens een boerenbeweging en namens de *Coalition against Bt Brinjal* in Bangladesh, beschreef hoe Monsanto probeert om zijn genetisch gemodificeerde aubergine aan boeren in Bangladesh op te leggen, zonder dat zij daarmee instemmen.

II.Q2.iii. Monsanto's gedrag met betrekking tot het recht op voedsel

Bovengenoemde verklaringen tonen aan dat in alle gevallen sprake is geweest van schending van het recht op voedsel van zowel de getuigen als de gemeenschappen en individuen waarnaar door deze getuigen wordt verwezen.

Monsanto's activiteiten hebben de beschikbaarheid van voedsel voor individuen en gemeenschappen negatief beïnvloed. Monsanto belemmerde de mogelijkheid van individuen en gemeenschappen om zich direct te voeden met voedsel van vruchtbare gronden.

Monsanto's activiteiten veroorzaakten en veroorzaken nog steeds schade aan bodem, water en het milieu in het algemeen, waarmee de mogelijkheid om goed voedsel te produceren wordt ingeperkt. Landbouwactiviteiten van de gemeenschap en bossen die voedselbronnen verschaffen worden verwoest door de verspreiding van genetisch gemodificeerde zaden die grote hoeveelheden onkruidverdelgers verbruiken, zoals glyfosaat. Deze activiteiten van Monsanto grijpen in op het recht om voedsel te produceren.

Monsanto schendt ook het recht op voedsel door boeren de toegang tot middelen te verhinderen. Boeren uit landen waar GGO-gewassen werden gebruikt zagen de keuze aan zaden kleiner worden⁴¹. Niet-GGO-zaden werden terugtrokken uit de markt, waardoor het zaadaanbod kleiner werd.

Bovendien zijn GGO-zaden voor kleinere boeren niet altijd betaalbaar, zodat ze alleen beschikbaar zijn voor grotere bedrijven. Het gebruik van GGO's overal ter wereld ondermijnt de toegang van boeren tot zaden en tast de landbouwproductie door gemeenschappen aan. Die situatie beperkt ook de voedselonafhankelijkheid⁴², op grond waarvan het recht van de mens op voedsel boven bedrijfsbelangen gaat⁴³.

Monsanto's activiteiten vormen ook een bedreiging voor de biodiversiteit, aangezien een groeiend aantal boeren precies dezelfde GGO-zaden en identieke monocrops gebruikt. Als toegelicht door de Speciaal Rapporteur inzake Mensenrechten en het Milieu, "ondermijnt de achteruitgang van en het verlies aan biodiversiteit de mogelijkheden die de mens heeft om zijn mensenrechten te genieten"⁴⁴. Specifiek over het recht op voedsel merkte de Speciaal Rapporteur op: "[d]e voordelen van biodiversiteit worden vooral duidelijk in relatie tot het recht op voedsel." Door de diversiteit in gewassen en lokale planten te beperken maakte Monsanto inbreuk op het recht op voedsel. Bovendien vergroot het de risico's op voedselonveiligheid en ondermijnt het de bestendigheid van lokale voedselproductiesystemen⁴⁵.

Een ander aspect van het recht op voedsel dat door de getuigen werd aangekaart, is het effect van GGO-zaden op eigendomsrechten. Eigendomsrechten in relatie tot het recht op voedsel zijn eveneens door de activiteiten van Monsanto aangetast. Ten eerste gebeurde dat ten gevolge van genetische besmetting⁴⁶: boeren die niet de zaden van Monsanto aanschafte, of daar geen gebruik van maakten,

⁴¹ A. Hilbeck et al., "Farmer's Choice of Seeds in Four EU Countries Under Different Levels of GM Crop Adoption", *Environmental Sciences Europe*, Vol. 25, No. 1, 2013, Artikel 12.

⁴² Artikel 5(4) van de Concept-Verklaring van de VN inzake de Rechten van Boeren en Anderen die Werken in Plattelandsgebieden, voorgesteld door de Hoofdrapporteur van de Werkgroep inzake de Rechten van Boeren en Anderen die Werken in Plattelandsgebieden (Raad voor de Mensenrechten van de VN, UN Doc. A/HRC/WG.15/3/2, 8 maart 2016) omschrijft voedselonafhankelijkheid als volgt: "Voedselonafhankelijkheid is het recht van volkeren op gezond en cultureel passend voedsel, geproduceerd middels sociaal rechtvaardige en ecologisch verantwoorde methoden. Het houdt het recht van volkeren in om deel te nemen aan besluitvorming en om hun eigen voedsel- en landbouwmethoden te bepalen".

⁴³ Verklaring van Nyéléni, 27 februari 2007, beschikbaar via <https://nyeleni.org/spip.php?article290>.

⁴⁴ Raad voor de Mensenrechten van de VN, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake de Kwestie van Verplichtingen op het Gebied van Mensenrechten in verband met het Genieten van een Veilige, Schone, Gezonde en Duurzame Omgeving*, UN Doc. A/HRC/34/49, 19 januari 2017, § 5.

⁴⁵ *Ibid.*, § 19.

kregen toch te maken met besmetting door GGO-zaden.⁴⁷ In een aantal gevallen werden boeren gedwongen om royalties aan Monsanto af te dragen. Daarnaast werd hun de kans ontnomen om hun producten als biologisch of vrij van genetische modificatie te verkopen⁴⁸. Voorts heeft Monsanto op agressieve wijze intimidatietactieken gebruikt die de sociale structuur binnen gemeenschappen hebben beschadigd en hebben geleid tot angst en psychische aandoeningen.

In dit verband sluit het Tribunaal zich aan bij het de constatering dat patenten op zaden “in strijd zijn met het beginsel van het mensenrecht op voedsel dat de toegang tot voeding waarborgt, de basisbehoefte voor het bestaan van ieder mens. Intellectuele eigendomsrechten moeten in acht worden genomen, maar als bedrijven zich voedingsbronnen toe-eigenen dient dat onder nauwer toezicht te gebeuren”.⁴⁹

De agressieve marketing van GGO-zaden heeft ook inbreuk gemaakt op het recht op voedsel, door oplegging van landbouwmethodes die traditionele en culturele gebruiken niet respecteren.⁵⁰ Boeren die ten prooi zijn gevallen aan de agressieve en misleidende tactieken van Monsanto werden gedwongen om ieder jaar zaden te kopen en zijn niet meer in staat om zaden op te slaan. Sinds de opkomst van de landbouw, duizenden jaren geleden, bewaren boeren zaden voor het volgende seizoen. Dit culturele gebruik zorgde voor diversiteit en weerbaarheid in periodes van droogte of bij pestepidemieën. De verspreiding van GGO-zaden door Monsanto heeft het boeren echter onmogelijk gemaakt om landbouw te bedrijven volgens traditionele culturele principes. Naast de commerciële handel in zaden moet een niet-commercieel systeem kunnen bestaan en zich kunnen uitbreiden, zodat gewaarborgd is dat boeren hun traditionele kennis behouden.⁵¹

Het agro-industriële model dat vandaag de dag overheerst is zeer problematisch. Dat geldt niet alleen omdat het afhankelijk is van gevaarlijke chemische stoffen, maar ook omdat het negatieve effecten heeft op klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit en het onvermogen om voedselonafhankelijkheid te garanderen⁵².

46 Genetische besmetting schaadt ook groepen mensen, waaronder zowel individuen als landen, door het uitschakelen van de mogelijkheid om een transgeenvrije omgeving te behouden.

47 Een interessant voorbeeld is *EU-Richtlijn 2015/412 van het Europees Parlement en de Europese Raad van 11 maart 2015, een wijziging op Richtlijn 2001/18/EC over de mogelijkheid die Lidstaten hebben om de teelt van genetisch gemodificeerde organismen (GGO's) binnen hun grondgebied te beperken of verbieden*, wat vergt dat Lidstaten "passende maatregelen treffen in de grensgebieden van hun grondgebied om eventuele grensoverschrijdende besmetting in naburige Lidstaten te voorkomen als de teelt van deze GGO's aldaar verboden is, tenzij dergelijke maatregelen onnodig zijn vanwege specifieke geografische condities" (*Official Journal of the European Union*, 13 maart 2015, L 68/5).

48 GGO's zijn verboden in voedsel met het etiket 'organic' (biologisch) van het Amerikaanse Ministerie van Landbouw (7 C.F.R. § 205.2 (2015)). In de Europese Unie mogen voedingsproducten met een GG-vrij etiket worden teruggeroepen of mag daarop een importverbod gelden als blijkt dat zij transgeen besmet zijn tot boven het niveau van 0,9% (Verordening (EU) No. 1830/2003 van het Europees Parlement en de Europese Raad van 22 september 2003 over de traceerbaarheid en etikettering van genetisch gemodificeerde organismen en de traceerbaarheid van voedsel en levensmiddelen geproduceerd uit genetisch gemodificeerde organismen, *Official Journal of the European Union*, 18 oktober 2003, L 268/27).

49 J. Mäki, "Disputes over GM Maize in Mexico from the Perspective of Human Right to Food", *Nürnberger Menschenrechtszentrum*, 7 maart 2016, p. 6.

50 K. Bustos, "Sowing the Seeds of Reason in the Field of the Terminator Debate", *Journal of business ethics*, 2008, vol. 77, no. 1, p. 67.

51 Algemene Vergadering van de VN, *Seed Policies and the Right to Food: Enhancing Agrobiodiversity and Encouraging Innovation*, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel*, Olivier De Schutter, UN Doc. A/64/170, 23 juli 2009, § 7.

52 VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel*, UN Doc. A/HRC/34/48, 24 januari 2017.

De opkomst van biologische landbouwpraktijken op veel plekken laat zien dat landbouw mogelijk is met minder of zonder pesticides, onkruidverdelgers en andere gevaarlijke chemische stoffen. Onderzoek heeft aangetoond dat agro-ecologie kan zorgen voor goede voeding voor de mens en voor voldoende oogsten voor de voltallige wereldbevolking⁵³.

⁵³ International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD), *Agriculture at a Crossroads – Synthesis Report*, Washington-Covelo-London, Island Press, 2009.

Vraag 3: Het recht op gezondheid

Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek, als gewaarborgd in Artikel 15(3) van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, evenals de vrijheden van gedachte en meningsuiting als gewaarborgd in Artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen voor Bedrijfsleven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

II.Q3.i. Toepasselijk recht

Het recht op gezondheid is fundamenteel voor de kansen van individuen op een menswaardig bestaan. Het recht op gezondheid is stevig verankerd in internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten en houdt direct verband met niet alleen het recht op leven, maar ook met gezondheidsrechten, zoals het recht op voedsel, water en sanitatie en een gezonde omgeving.

Op mondiaal niveau is het recht op gezondheid vastgelegd in Artikel 25(1) van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948, waarin staat: “Eenieder heeft recht op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder inbegrepen voeding, kleding, huisvesting ...”. Het recht op gezondheid is herbevestigd en vastgelegd in Artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ESCR) uit 1966, waarin het recht op “een zo goed mogelijke lichamelijke en geestelijke gezondheid” expliciet is opgenomen en dat de maatregelen omschrijft die Staten zouden moeten treffen om dit recht te realiseren, waaronder “verbetering van alle aspecten betreffende de hygiëne van het gewone milieu ...”.

Aanvullende verwijzingen naar het recht op gezondheid kunnen onder meer worden gevonden in Artikel 5(e)(iv) van het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Rassendiscriminatie van 1965 (CERD), in Artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Alle Vormen van Discriminatie van Vrouwen (CEDAW) van 1979, in Artikel 24 van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind uit 1989 (CRC), in Artikelen 28 en 43(e) van het Internationaal Verdrag inzake de Bescherming van de Rechten van Alle Arbeidsmigranten en hun Gezinsleden van 1990 en in Artikel 25 van het Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap van 2006.

Het recht op gezondheid wordt ook erkend in diverse regionale documenten, zoals het Afrikaanse Handvest voor de Rechten van de Mens en de Volkeren (1981), het Aanvullend Protocol bij het Amerikaanse Verdrag van de Mensenrechten inzake Economische, Sociale Culturele Rechten, bekend als het Protocol van San Salvador (1988), het Europees Sociaal Handvest (1961, herzien in 1996), en het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie (2000).

De normatieve inhoud van het recht op gezondheid moet worden begrepen vanuit de Beginselverklaring van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), die voor “gezond” een brede definitie

hanteert, namelijk “een toestand van volledig fysiek, mentaal en sociaal welbevinden en niet slechts de afwezigheid van ziekte of kwalen”⁵⁴.

Gegeven deze definitie heeft gezondheid niet slechts een fysieke kant, maar ook mentale en sociale kanten. Dit betekent dat het menselijk recht op gezondheid verbonden is met de sociaaleconomische condities waaronder mensen een gezond leven kunnen leiden. Bovendien strekt het recht op gezondheid zich uit tot “onderliggende gezondheidsdeterminanten”, zoals voedsel en voeding, huisvesting, toegang tot schoon en drinkbaar water, gezonde arbeidsomstandigheden en het milieu⁵⁵. Op grond hiervan kunnen interventies in elk van deze onderliggende determinanten het recht op gezondheid ondermijnen.

In de specifieke situatie die op kinderen van toepassing is, is het recht op gezondheid sterk verbonden met hun recht op ontwikkeling⁵⁶. Het VN-Comité voor de Rechten van het Kind verstaat onder het recht van een kind op gezondheid ook “hun recht om te groeien en hun mogelijkheden ten volle te ontwikkelen en te leven in omstandigheden die hen in staat stellen om de hoogst mogelijke gezondheidsstandaard te bereiken”.⁵⁷ Het Comité merkte ook op dat “Staten de impact van bedrijfsactiviteiten op het milieu moeten reguleren en controleren waar deze het recht van kinderen op gezondheid, voedsel, veiligheid en toegang tot schoon drinkwater en sanitatie in gevaar brengen.”⁵⁸

Wat betreft bedrijfsactiviteiten en het recht op gezondheid zijn in de VN-Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten mondiale standaarden vastgelegd waaraan bedrijven met activiteiten die raken aan mensenrechten geacht worden zich te houden. In het bijzonder richtlijn 15 (b) stelt dat ondernemingen een *due diligence*-proces moeten instellen om tegemoet te komen aan hun verantwoordelijkheid in het respecteren van mensenrechten. In de richtlijn is *due diligence* gedefinieerd als een proces waarin bedrijven “hun impact^[59] op mensenrechten in beeld brengen, voorkomen, beheersen en daarover verantwoording afleggen”.⁶⁰

Het *due diligence*-proces vereist onder meer dat bedrijven consumenten en gemeenschappen die mogelijk geraakt worden door hun activiteiten van informatie voorzien, zelfs als wetenschappelijke zekerheid ontbreekt. In dit verband is het recht om te weten direct verbonden aan het

⁵⁴ Inleiding bij de Oprichting van de Wereldgezondheidsorganisatie, als vastgesteld door de Internationale Gezondheidsconferentie in New York van 19 juni tot 22 juli 1946.

⁵⁵ VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, *Algemeen Commentaar Nr. 14: Het Recht op de Hoogst Mogelijke Gezondheidsstandaard (Artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten)*, UN Doc. E/C.12/2000/4, 11 augustus 2000, § 4.

⁵⁶ Zie Artikel 12.2(a) van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten; VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht van Eenieder op de Hoogst Mogelijke Standaard van Fysieke en Mentale Gezondheid*, Dainius Pūras, UN Doc. A/HRC/29/33, 30 april 2015, §§ 40-41.

⁵⁷ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *Algemeen Commentaar Nr. 15 inzake het Recht van het Kind op de Hoogst Mogelijke Gezondheidsstandaard (Art. 24)*, UN Doc. CRC/C/GC/15, 17 april 2013, § 2.

⁵⁸ *Ibid.*, § 49.

⁵⁹ Er is sprake van een “negatief gevolg voor de mensenrechten” als een handeling de mogelijkheid van een individu ontnemt of beperkt om zijn of haar mensenrechten te genieten. Daadwerkelijke gevolgen vragen om onmiddellijk herstel (zie Beginsel 22 van de VN-Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten). Mogelijke gevolgen – of risico’s voor de mens – vragen om maatregelen die voorkomen dat het gevolg zich voordoet, of ten minste om het zo veel mogelijk mitigeren (beperken) van de mate waarin het zich kan voordoen (zie Beginsel 17-21 inzake *due diligence* voor mensenrechten van de Grondbeginselen).

⁶⁰ *VN-Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, op.cit.*, p.15. Volgens een juridisch woordenboek betekent *due diligence*: “such a measure of prudence, activity, or assiduity, as is properly to be expected from, and ordinarily exercised by, a reasonable and prudent [person] under the particular circumstances; not measured by any absolute standard, but depending on the relative facts of the special case” (*Black’s Law Dictionary*, St. Paul, Minnesota, West Group, 6e editie, 1990).

“voorzorgsprincipe”, dat stelt dat een gebrek aan wetenschappelijke zekerheid geen excuus is voor het ontbreken van milieubeschermdende maatregelen⁶¹.

II.Q3.ii. Getuigenverklaringen

Het Tribunaal hoorde verschillende getuigen verklaringen afleggen over milieueffecten en gevolgen voor de gezondheid van de mens die voortkomen uit de activiteiten van Monsanto.

Mevrouw Sabine Grataloup uit Frankrijk en mevrouw Maria Liz Robledo uit Argentinië zijn de moeders van respectievelijk Theo en Martina. Ze beschreven de misvormingen van hun kinderen als gevolg van blootstelling aan Monsanto's glyfosaat.

Mevrouw Christine Sheppard, een Amerikaanse die in 2003 de diagnose Stadium IV grootcellige B-cel Non-Hodgkin Lymfoom kreeg, en haar advocaat, de heer Timothy Litzenburg, verklaarden dat op grond van diverse onderzoeken blijkt dat blootstelling aan Roundup Non-Hodgkin Lymfoom veroorzaakt.

De heer Paul François, een Franse boer die een rechtszaak tegen Monsanto won, vertelde hoe hij is vergiftigd met Lasso, een van de onkruidverdelgingsmiddelen van Monsanto, en de onverdraaglijke druk die op hem werd uitgeoefend gedurende achtereenvolgende juridische procedures door bedreigingen van Monsanto.

De heer Kolon Saman en dr. Channa Jayasumana uit Sri Lanka verklaarden dat Roundup in hun gemeenschap 25 jaar lang is gebruikt en dat, vanwege de gevolgen voor de gezondheid die het had, mensen werden gediagnosticeerd met chronische nieraandoeningen, nierschade en diabetes en dat sommigen van hen al overleden zijn. Volgens hun getuigenverklaringen was het gebrek aan persoonlijke beschermingsmiddelen het gevolg van foutieve informatieverstrekking.

Dr. Damián Verzeñassi, uit Argentinië, is directeur van het Institute of Socio-Environmental Health aan de Medische Faculteit van de Nationale Universiteit van Rosario; hij leidde een project getiteld “Sanitary Camp” waarbinnen onderzoeken werden uitgevoerd op 27 plaatsen in vier Argentijnse provincies. Op basis van de gegevens van 96.874 mensen uit deze plaatsen werd in het onderzoek bij mensen ernstige gezondheidsschade aangetroffen. Dr. Verzeñassi benadrukte dat de ziektes die de onderzochten teisterden hun oorsprong vonden in het gebruik van GGO-gewassen en de blootstelling aan door Monsanto geproduceerd en verhandeld glyfosaat.

Het Tribunaal nam ook kennis van de getuigenis van de heer Marcelo Firpo, Braziliaans onderzoeker en lid van het gezondheidscollectief ABRASCO. Volgens zijn verklaring heeft de toename van de soja-monocultuur Braziliaanse boeren ertoe gedwongen om landbouwgif aan te schaffen, wat resulteerde in de achteruitgang en vernietiging van het ecosysteem, milieuconflicten en gezondheidsproblemen, en in het bijzonder in een toename van het aantal kankergevallen.

II.Q1.iii. Monsanto's gedrag heeft het recht op gezondheid negatief beïnvloed

De hierboven genoemde getuigenissen beschrijven situaties die wijzen op Monsanto's aansprakelijkheid voor schendingen van het recht op gezondheid. Volgens de getuigenverklaringen hebben de activiteiten van Monsanto niet alleen de fysieke gezondheid van individuen en

⁶¹ E. Wery en T. Leonard, “Entre principe de précaution et défaut d'information, Monsanto est condamnée”, *Droit et Technologies*, 14 september 2015.

gemeenschappen aangetast. Het gedrag van Monsanto heeft ook de mentale gezondheid van ontelbaar veel individuen en gemeenschappen over de hele wereld verstoord. Daarnaast hebben de activiteiten van Monsanto negatieve gevolgen gehad voor de beschikbaarheid van aspecten die ten grondslag liggen aan het recht op gezondheid, waaronder toegang tot goed en veilig voedsel en water, en de mogelijkheid in een gezonde omgeving te kunnen verblijven.

Zoals hieronder in detail wordt beschreven, heeft Monsanto actief gevaarlijke stoffen gebruikt, zoals polychloorbifenylen (PCB's), glyfosaat en GGO's, die zagezegd ingrijpen op het recht op gezondheid.

1. Polychloorbifenylen (PCB's)

Polychloorbifenylen, ook wel PCB's, zijn chemische verbindingen die verkregen worden uit een combinatie van benzeen en chloor. PCB's vormen een van de twaalf oorspronkelijke persistente organische verontreinigende stoffen die zijn opgenomen in het Verdrag van Stockholm inzake Persistente Organische Verontreinigende Stoffen uit 2001. PCB's zijn gedurende een halve eeuw in vele industriële producten gebruikt⁶².

Het is algemeen bekend dat PCB's kankerverwekkend zijn en dat ze daarnaast andere gevolgen hebben voor de gezondheid. Het Amerikaanse Milieubeschermingsagentschap EPA verzamelde "bewijs voor potentiële kankerverwekkende effecten"⁶³. Aangetoond is dat de gezondheidsimplicaties van blootstelling aan PCB's zeer ernstig zijn. EPA stelde een lijst op van 159 wetenschappelijke studies, uitgevoerd in de Verenigde Staten, Europa en Japan, die allemaal tot dezelfde conclusie kwamen: de drie hoofdoorzaken van besmetting door PCB's zijn blootstelling op de werkplek, huisvesting in de buurt van een besmette locatie en de voedselketen⁶⁴.

Daarnaast rapporteert EPA over een aantal niet aan kanker gerelateerde gezondheidseffecten, zoals negatieve gevolgen voor vruchtbaarheid, de ontwikkeling van kinderen en het immuunsysteem. Bovendien kunnen PCB's huidirritaties veroorzaken⁶⁵.

Laboratoriumonderzoek heeft bovendien aangetoond dat chronische toxiciteit van vissen, vogels en zoogdieren leidt tot negatieve ontwikkelingseffecten, onvruchtbaarheid, leverschade, kanker, nefrotisch syndroom en overlijden. Tot slot is bewezen dat PCB's het immuunsysteem van vogels en zeezoogdieren kunnen aantasten.⁶⁶

Monsanto ontwikkelde vanaf het begin van de twintigste eeuw een aantal zeer toxische producten waarin stoffen als PCB's verwerkt zijn. Monsanto was van ongeveer 1935 tot 1979 de belangrijkste en

⁶² Ze werden bijvoorbeeld gebruikt als koelmiddel voor elektrische transformatoren en industriële hydraulische apparaten, maar ook als smeermiddel voor verschillende toepassingen, zoals plastic, verf, inkt, papier, turbines, pompen en voedselverstrekkingsystemen voor koeien. Ook werden ze gebruikt als bestanddeel van verf voor wanden van reservoirs, graansilo's, zwembaden (vooral in Europa) en wegmarkeringen en in de productie van oliën voor metaalproductie, solderen, kleefmiddelen, doorschrijfpapier, en meer.

⁶³ Zie: www.epa.gov/pcbs/learn-about-polychlorinated-biphenyls-pcbs#healtheffects. Zie ook: *Review of PCB Levels in the Environment*, Washington, DC, Office of Toxic Substances, Amerikaans Milieubeschermingsagentschap, Report No. EPA-560/7-76-001, januari 1976.

⁶⁴ Agentschap voor Toxische Stoffen en Ziektereregistratie en Amerikaans Milieubeschermingsagentschap, *Public Health Implications of Exposure to Polychlorinated Biphenyls (PCBs)*, Atlanta, US Department of Health and Human Services, 1998.

⁶⁵ Zie: www.epa.gov/pcbs/learn-about-polychlorinated-biphenyls-pcbs#healtheffects.

⁶⁶ National Research Council, *A Risk-Management Strategy for PCB-Contaminated Sediments*, Washington, DC, The National Academies Press, 2001, p. 40.

enige producent van PCB's in de Verenigde Staten, onder de handelsnaam "Aroclor"⁶⁷. Ondanks kennis over de schadelijke gezondheidseffecten produceerde en verkocht Monsanto jarenlang PCB's.

2. Glyfosaat

Monsanto produceert en verhandelt Roundup, een onkruidverdelgingsmiddel, overal ter wereld. Het hoofdingrediënt van deze veelgebruikte onkruidverdelger van Monsanto is glyfosaat.⁶⁸ Glyfosaat is een chemische stof, geproduceerd door Monsanto, die alle planten doodt die niet zodanig genetisch gemodificeerd zijn dat ze deze stof kunnen verdragen⁶⁹.

Glyfosaat is opgenomen in de "Lijst van Zeer Gevaarlijke Bestrijdingsmiddelen" opgesteld door Pesticide Action Network (PAN) International⁷⁰. Dit wereldwijde netwerk roept op tot vervanging van dit onkruidverdelgingsmiddel door agro-ecologische toepassingen voor onkruidbeheer bij gediversifieerde gewassenteelt en in situaties die niet direct aan teelt gerelateerd zijn.

Glyfosaat wordt gespoten op vele gewassen en plantages, waaronder zo'n 80% van de genetisch gemodificeerde of GGO-gewassen, in combinatie met een dehydratiemiddel vóór de oogst, wat tot hoge concentraties in het voedsel leidt. Glyfosaat wordt ook volop gebruikt in tuinen en in openbaar groen, zoals bermen, en in natuurlijke en semi-natuurlijke habitats. Vanwege dit grootschalige gebruik zijn nu concentraties aangetroffen in verschillende soorten voedsel, drinkwater, wijn en bier, en zelfs in niet-voedselproducten afgeleid van GGO-katoen. Blootstelling van de mens aan concentraties glyfosaat wordt bevestigd doordat het wordt aangetroffen in menselijke urine, waar deze dan ook getest wordt, voornamelijk in Europa en in Noord-Amerika. Het is in de Verenigde Staten ook aangetroffen in moedermelk⁷¹.

Monsanto verkoopt enorme aantallen onkruidverdelgingsmiddelen. Zo verkocht Monsanto tussen 2013 en 2015 jaarlijks voor 4 miljard dollar aan producten op het gebied van "landbouwproductiviteit" (grotendeels de glyfosaat-bevattende herbiciden Roundup en Lasso)⁷². Monsanto ontwikkelde ook GGO-zaden die glyfosaat-resistent zijn⁷³ en die daarom geschikt zijn voor het gebruik van Roundup⁷⁴. Door deze constructie kunnen boeren de herbiciden gebruiken voor het verdelgen van onkruid, waarbij genetisch gemodificeerde gewassen die bestand zijn tegen glyfosaat niet beschadigd raken⁷⁵. De proliferatie van glyfosaat-resistente GGO-zaden heeft geleid tot een toename in het gebruik van glyfosaathoudende onkruidverdelgingsmiddelen.⁷⁶

⁶⁷ Zie: 116 Cong. Record 11695, 91^e Congres (14 april 1970) ("Insofar as the Monsanto Co., the sole manufacturer of PCB's is concerned, ..."); 121 Cong. Record 33879, 94^e Congres (23 oktober 1975) ("The sole U.S. producer, Monsanto Co., ...").

⁶⁸ Zie: www.monsanto.com/products/pages/roundup-pro-concentrate.aspx.

⁶⁹ Zie: Friends of the Earth Europe, *The environmental impacts of glyphosate*, juni 2013, p. 1.

⁷⁰ Zie: PAN International *List of Highly Hazardous Pesticides* (PAN List of HHPs), december 2016.

⁷¹ Pesticide Action Network (PAN) Europe, "Comprehensive New Review of Monsanto's Glyphosate Underscores Urgent Need for Global Action", 11 oktober 2016.

⁷² Zie: Monsanto, jaarverslag 2015, pp. 6 en 22.

⁷³ Zie: Friends of the Earth Europe, *The Environmental Impacts of Glyphosate*, op. cit.

⁷⁴ Monsanto International sàrl en Monsanto Europe sa, *The Agronomic Benefits of Glyphosate in Europe – Review of the Benefits of Glyphosate Per Market Use*, februari 2010, p. 5.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ V.M. Davis et al., "Growth and Seed Production of Horseweed (*Conyza Canadensis*) Populations Resistant to Glyphosate, ALS-Inhibiting, and Multiple (Glyphosate + ALS-Inhibiting) Herbicides," *Weed Science*, Vol. 57, No. 5, 2009, pp. 494 et seq.

Dit werd ook benadrukt door de Speciaal Rapporteur van de VN inzake het Recht op Voedsel, die aangaf dat glyfosaat een treffend voorbeeld is van de converse over genetisch gemodificeerde gewassen.⁷⁷

In maart 2015 verklaarde het Internationaal Agentschap voor Kankeronderzoek (IARC) van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) dat glyfosaat⁷⁸ “waarschijnlijk kankerverwekkend is voor mensen”. Het IARC merkte daarnaast op dat Non-Hodgkin Lymfoom⁷⁹ en andere hematopoëtische vormen van kanker het meest voorkomen bij blootstelling aan glyfosaat⁸⁰.

Een analyse van alle onderzoeken naar glyfosaat, uitgevoerd door Braziliaanse wetenschappers, bevestigde de inhoud van het rapport en de bevindingen van het IARC, waarmee de genotoxiciteit van glyfosaat voor de mens kwam vast te staan⁸¹. Bovendien werd op basis van de getuigenissen en diverse wetenschappelijke studies duidelijke dat glyfosaat een aantal ernstige ziekten veroorzaakt bij mens⁸² en dier⁸³.

Het Tribunaal is zich bewust van de inhoud van het rapport van het Europees Agentschap voor Voedselveiligheid (EFSA). Daarin staat dat glyfosaat geen kankerverwekkende stof is. Het Amerikaanse Milieubeschermingsagentschap EPA bracht eveneens een rapport uit waarin staat dat glyfosaat “waarschijnlijk niet kankerverwekkend is voor mensen.” Echter, in een rapport dat verscheen in maart 2017 bleek een aantal commissieleden die het onderzoek beoordeelden het met de conclusie van EPA

⁷⁷ VN-Raad voor de Mensenrechten, rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel, UN Doc. A/HRC/34/48, 24 januari 2017.

⁷⁸ Zie: “IARC Monographs Volume 112: Evaluation of Five Organophosphate Insecticides and Herbicides”, persbericht, Lyon (France), IARC, 20 maart 2015.

⁷⁹ H.H. McDuffie et al., “Non-Hodgkin’s Lymphoma and Specific Pesticide Exposures in Men: Cross-Canada Study of Pesticides and Health”, *Cancer Epidemiology Biomarkers and Prevention*, Vol. 10, No. 11, 2001, pp. 1155 et seq.; L. Hardell et al., “Exposure to Pesticides as Risk Factor for Non-Hodgkin’s Lymphoma and Hairy Cell Leukemia: Pooled Analysis of Two Swedish Case-Control Studies”, *Leukaemia and Lymphoma*, Vol. 43, No. 5, 2002, pp. 1043 et seq. De Roos et al., “Integrative Assessment of Multiple Pesticides as Risk Factors for Non-Hodgkin’s Lymphoma among Men”, *Occupational Environmental Medicine*, Vol. 60, No. 9, 2005, E11.

⁸⁰ Zie: *Open letter: Review of the Carcinogenicity of Glyphosate by EFSA and BfR*, 27 november 2015 (beschikbaar via: www.efsa.europa.eu). Zie ook: Center for Food and Safety, *Glyphosate and Cancer Risks: Frequently Asked Questions*, Fact Sheet, mei 2015.

⁸¹ Zie: *Dossiê ABRASCO: um alerta sobre os impactos dos agrotóxicos na saúde*, Rio de Janeiro-São Paulo, Escola Politécnica de Saúde Joaquim Venâncio-Expressão Popular, 2015.

⁸² Onder meer, inzake besmetting van urine van boeren door Roundup, zie: J. F. Acquavella et al., “Glyphosate Biomonitoring for Farmers and Their Families Results from the Farm Family Exposure Study”, *Environmental Health Perspectives*, Vol. 112, No. 3, 2004, pp. 321 et seq.; A. Samsel en S. Seneff, “Glyphosate’s Suppression of Cytochrome P450 Enzymes and Amino Acid Biosynthesis by the Gut Microbiome: Pathways to Modern Diseases”, *Entropy*, Vol. 15, No. 4, 2013, pp. 1416 et seq. Inzake het verhoogde risico op spontane abortus bij blootstelling aan glyfosaat korter dan drie maanden voor conceptie, zie: T.E. Arbuckle et al., “An Exploratory Analysis of the Effect of Pesticide Exposure on the Risk of Spontaneous Abortion on an Ontario Farm population”, *Environmental Health Perspective*, 2001, vol. 109, pp. 851 et seq.; A. Samsel and S. Seneff, “Glyphosate, pathways to Modern Diseases II: Celiac Sprue and Gluten Intolerance”, *Interdisciplinary Toxicology*, Vol. 6, No. 4, 2013, pp. 159 et seq.; A. Walia, “What Parents Need To Know About Monsanto: By 2025 One In Two Children Will Be Autistic”, *Collective Evolution*, 20 december 2014.

⁸³ Zie, onder anderen: R.A. Relyea, “The Impact of Insecticides and Herbicides on the Biodiversity and Productivity of Aquatic Communities”, *Ecological Applications*, Vol. 16, No. 5, 2005, pp. 618 et seq., en zie ook: Monsanto, “Response to ‘The Impact of Insecticides and Herbicides on the Biodiversity and Productivity of Aquatic Communities’”, april 2005; Idem, “The Lethal Impact of Roundup on Aquatic Terrestrial Amphibians”, *Ecological Applications*, Vol. 15, 2005, pp. 1118 et seq. R.A. Relyea et al., “Pesticides and Amphibians: the Importance of Community Context”, *Ecological Applications*, Vol. 15, 2005, pp. 1125 et seq.; N. Benachour en G.-E. Séralini, “Glyphosate Formulations Induce Apoptosis and Necrosis in Human Umbilical, Embryonic, and Placental Cells”, *Chemical Research in Toxicology*, Vol. 22, No. 1, 2009, pp. 97 et seq.

oneens. Zij onderstreepten daarbij de waarde en het belang van resultaten uit verschillende dosisrespons- en meta-analyses. Deze commissieleden brachten een aantal overwegingen in, waaronder het feit dat, hoewel het merendeel van de individuele studies statistisch niet significant was, een combinatie van de resultaten op grond van meta-analyse een wetenschappelijk belangrijk en statistisch relevant verhoogd risico op non-Hodgkin lymfoom aan het licht brengt. Dit is relevant voor een begrip van de carcinogene werking. De commissieleden raadden EPA aan om zijn conclusies te herzien, als volgt: “Gebaseerd op de bewijskracht uit epidemiologische onderzoeken en meta-analyses kan het Agentschap niet concluderen dat waargenomen positieve associaties tussen blootstelling aan glyfosaat en het risico op Non-Hodgkin Lymfoom erop wijzen dat glyfosaat kankerverwekkend is voor de mens, hoewel onderzoeksbeperkingen en zorgen over afwijkingen in stand blijven”.⁸⁴⁸⁵⁸⁶⁸⁷

Het Tribunaal ontkent evenmin dat, volgens de visie op de geharmoniseerde classificatie van glyfosaat van 15 maart 2017, het Comité Risicobeoordeling (RAC) van het Europees Agentschap voor Chemische Stoffen ermee instemde om de huidige geharmoniseerde classificering van glyfosaat te handhaven, waarmee het wordt aangemerkt als een stof die ernstig oogletsel veroorzaakt en die toxisch is voor in water levende organismen, met langdurige gevolgen⁸⁸. Het RAC concludeerde in het bijzonder dat beschikbaar wetenschappelijk bewijs niet voldeed aan de criteria op basis waarvan glyfosaat als carcinogeen, als mutageen of als giftig voor de voortplanting kan worden aangemerkt. Hierbij zij opgemerkt dat deze classificering slechts gebaseerd is op de gevaarlijke eigenschappen van de stof. Er is geen rekening gehouden met de waarschijnlijkheid van blootstelling aan de stof en daarmee wordt evenmin ingegaan op de risico's van blootstelling. De risico's die worden veroorzaakt door blootstelling komen bijvoorbeeld aan bod bij een beslissing tot herziening van glyfosaat als pesticide overeenkomstig Verordening (EU) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Europese Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen⁸⁹.

Zoals hieronder uiteengezet wordt, onder Vraag 4 over de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek, is het Tribunaal bezorgd over de onafhankelijkheid van de onderzoeken⁹⁰.

Interne documenten van Monsanto die in maart 2017 werden vrijgegeven op grond van een rechterlijk bevel van de Amerikaanse rechtbank van het noordelijk district Californië (San Francisco)⁹¹,

⁸⁴ Hoewel het onderzoek van IARC werd uitgevoerd door onderzoekers die speciaal voor dit project werden geworven, op basis van hun deskundigheid en het ontbreken van tegenstrijdige belangen, weigerde EFSA in haar rapport nadrukkelijk om hun identiteit te onthullen. Om die reden, al zegt EFSA dat het zichzelf ervan verzekerd heeft dat er geen sprake was van tegenstrijdige belangen, is het onmogelijk om vast te stellen of na te gaan of daadwerkelijk geen van deze wetenschappers een conflicterend belang had. Evenmin is het mogelijk om hun deskundigheid vast te stellen.

⁸⁵ EPA's Bureau voor Pesticidenprojecten, *Glyphosate Issue Paper: Evaluation of Carcinogenic Potential*, EPA, 12 september 2016.

⁸⁶ Zie de notulen en het eindrapport van de 'Federal Insecticide, Fungicide, and Rodenticide Act (IFRA) Scientific Advisory Panel' (SAP) van 13-16 december 2016, gehouden in Arlington, Virginia, No. 2017-01.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Zie: “Glyphosate not classified as a carcinogen by ECHA”, persbericht, ECHA/PR/17/06, Helsinki (Finland), 15 maart 2017.

⁸⁹ RAC's visie op de geharmoniseerde classificatie voor glyfosaat wordt betrokken bij besluitvorming in de Europese Commissie en de Lidstaten van de EU inzake de eventuele herbevestiging van goedkeuring van het gebruik van glyfosaat als werkende stof in pesticiden, later dit jaar. Op het moment dat dit advies gepubliceerd werd hadden bijna 600.000 mensen een Europees burgerinitiatief ondertekend, waarin de Europese Commissie wordt opgeroepen om glyfosaat te verbieden, het goedkeuringsproces voor pesticiden in de EU te herzien en dwingende doelen te stellen om het gebruik van pesticiden terug te dringen (zie <https://stopglyphosate.org/>).

⁹⁰ Zie: *infra*, II., Vraag 4: De vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek.

⁹¹ *Roundup Products Liability Litigation*, MDL 2741, U.S. District Court, Northern District of California (San Francisco).

maken duidelijk dat de langdurige beweringen van Monsanto over de veiligheid van zijn bestverkopende onkruidverdelger Roundup niet gebaseerd zijn op gedegen wetenschap, zoals het bedrijf beweert, maar op pogingen om de wetenschap te beïnvloeden⁹². Dat maakt wellicht een eind aan de wetenschappelijke controverse over de risico's op kanker die aan glyfosaat verbonden zijn. Gezien het bewijs en met inachtneming van de risico's en de negatieve gevolgen van glyfosaat heeft Monsanto met zijn gedrag het recht op gezondheid geschonden.

3. Genetisch gemodificeerde organismen

GGO's zijn genetisch gemodificeerde organismen. Ondanks het feit dat de genen die worden overgedragen van nature voorkomen in andere soorten, zijn de consequenties van veranderingen in de natuurlijke staat van een organisme door middel van soortvreemde genexpressie ongewis. Deze consequenties beïnvloeden mogelijk niet alleen het GGO zelf, maar ook de natuurlijke omgeving waarin het wordt geïntroduceerd⁹³.

Er is geen wetenschappelijke consensus over de directe schade van GGO's op de gezondheid van de mens. Tegelijkertijd hebben onafhankelijk wetenschappers en beleidsanalisten hun zorgen geuit over het feit dat voor GGO's geen relevante risicoanalyses en veiligheidstests worden uitgevoerd, om meerdere redenen. Deze redenen zijn onder meer de ontoereikende regelgevingskaders, afhankelijkheid van bedrijfsgegevens, een gebrek aan transparantie van het proces en de onmogelijkheid voor onafhankelijk wetenschappers om hun veiligheidsonderzoeken uit te voeren⁹⁴, zoals de casus in San Francisco al eerder liet zien⁹⁵. Deze zorgen worden verder versterkt door onderzoeken waaruit blijkt dat er een sterk statistisch verband is tussen de professionele banden die wetenschappelijk schrijvers onderhouden met de biotechnologische industrie en wetenschappelijke bevindingen die positief uitpakken voor transgene voedselproducten⁹⁶.

Hoewel de vraag over de toxiciteit van GGO's voor de gezondheid van de mens nog altijd onbeantwoord blijft – en er bezorgdheid is over ontoereikende risicoanalyses van GGO'S (als genoemd in voorgaande paragraaf) - is er geen politieke consensus over de teelt van GGO's. Zo bereikte de Europese Unie geen overeenstemming over het toelaten van genetisch gemodificeerde planten. Bovendien heeft de verspreiding van GGO-gewassen het gebruik van pesticiden en herbiciden per hectare in de afgelopen jaren drastisch doen toenemen. Dit droeg bij aan de verspreiding van glyfosaat-resistent onkruid. In die

⁹² Zie onder meer: J. Rosenblatt, "Monsanto Cancer Suits Turn to EPA Deputy's 'Suspicious' Role", *Bloomberg*, 28 februari 2017; C. Gillam, "Judge Threatens to Sanction Monsanto for Secrecy in Roundup Cancer Litigation", *The Huffington Post*, 10 maart 2017; J. Rosenblatt et al., "EPA Official Accused of Helping Monsanto 'Kill' Cancer Study", *Bloomberg*, 14 maart 2017; D. Hakim, "Monsanto Weed Killer Roundup Faces New Doubts on Safety in Unsealed Documents", *The New York Times*, 14 maart 2017; S. Foucart, "Les experts européens blanchissent le glyphosate", *Le Monde*, 16 maart 2017; C. Gillam, "Monsanto Weed Killer Deserves Deeper Scrutiny As Scientific Manipulation Revealed", *The Huffington Post*, 17 maart 2017; S. Foucart, "Ce que les 'Monsanto Papers' r el event du Roundup", *Le Monde*, 18 maart 2017.

⁹³ T. Phillips, "Genetically Modified Organisms (GGO's): Transgene Crops and Recombinant DNA Technology", *Nature Education*, Vol. 1, No. 1, 2008, pp. 213 et seq.

⁹⁴ E. Millstone et al., "Beyond 'Substantial Equivalence'", *Nature*, Vol. 401, No. 6753, 7 oktober 1999, pp. 52 et seq.; J.L. Domingo, "Health Risks of GM Foods: Many Opinions but Few Data", *Science*, Vol. 288, No. 5472, 9 juni 2000, pp. 1748 et seq.; W. Freese and D. Schubert, "Safety Testing and Regulation of Genetically Engineered Foods", *Biotechnology and Genetic Engineering Reviews*, Vol. 21, 2004, pp. 299 et seq.; S. Bard ocz and A. Pusztai, "Post-Market Monitoring of Transgene Plants", *Acta Alimentaria*, Vol. 33, No. 4, 2004, pp. 333 et seq.; E. Waltz "Under wraps", *Nature Biotechnology*, Vol. 27, No. 10, 2009, pp. 880 et seq.

⁹⁵ *Roundup Products Liability Litigation*, MDL 2741, *op. cit.*

⁹⁶ J. Diels et al., "Association of Financial or Professional Conflict of Interest to Research Outcomes on Health Risks or Nutritional Assessment Studies of Genetically Modified Products", *Food Policy*, Vol. 36, No. 2, 2011, pp. 197 et seq.

zin is aangetoond dat GGO's door blootstelling van gemeenschappen en individuen aan de hogere risico's van pesticide- en herbicidegebruik indirecte gevolgen hebben voor de gezondheid.⁹⁷

Het is belangrijk om hier te benadrukken dat de Speciaal Rapporteur van de VN inzake het Recht op Voedsel in het rapport dat gepresenteerd werd tijdens de 34^e zitting van de Raad voor de Mensenrechten uiteenzette: “gegeven hun vermoedelijk ernstige gevolgen voor de gezondheid en het milieu is er dringend behoefte aan brede regulering, met een op voorzorg gerichte aanpak van het productieproces voor genetische modificatie en andere nieuwe technologieën, op mondiaal niveau.”⁹⁸

Als product en leverancier van GGO-zaden die het gebruik van glyfosaat doen toenemen, heeft Monsanto zich ingelaten met praktijken die negatieve gevolgen hebben gehad voor de gezondheid van de mens.

⁹⁷ C.M. Benbrook, “Impacts of Genetically Engineered Crops on Pesticide Use in the U.S. – The First Sixteen Years”, *Environmental Sciences Europe*, Vol. 24, No. 1, 2012, Artikel 24.

⁹⁸ VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel*, UN Doc. A/HRC/34/48, 24 januari 2017.

Vraag 4: Vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek

Handelde het bedrijf Monsanto in zijn activiteiten in overeenstemming met de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek, als gewaarborgd in Artikel 15(3) van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, evenals de vrijheden van gedachte en meningsuiting gewaarborgd in Artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, gegeven de aansprakelijkheden die worden toegekend aan bedrijven volgens de Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, zoals bekrachtigd door de Raad voor de Mensenrechten in Resolutie 17/4 van 16 juni 2011?

II.Q4.i. Toepasselijk recht

De twee verdragen inzake universele mensenrechten erkennen rechten die de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek waarborgen. Artikel 15 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ICESCR) erkent bijvoorbeeld het recht van eenieder “om de vruchten te plukken van wetenschappelijke vooruitgang en de toepassingen daarvan”, en draagt Staten op om “de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek” te respecteren.

De vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek stelt een maatschappij in staat om zich meer bewust te worden van de milieurisico's waarvoor ze gesteld staat, en hiermee staat deze vrijheid in direct verband met de mogelijkheid van gemeenschappen en individuen om maatregelen te treffen voor bescherming van hun gezondheid en milieu. De vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek is daarom essentieel voor het waarborgen van andere rechten, zoals het recht op gezondheid, voedsel, water en een gezonde omgeving, die negatief kunnen worden beïnvloed door milieuschade.

De vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek houdt tevens verband met de vrijheid van gedachte en meningsvorming en het recht op informatie. Deze rechten worden beschermd in Artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (ICCPR), waarin de “de vrijheid om zonder inmenging een mening te koesteren” en “het recht van meningsuiting” worden erkend. Dit Verdrag bepaalt voorts dat het recht op vrijheid van meningsuiting ook omvat de vrijheid om “door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te zoeken, te ontvangen en door te geven”. Zoals het Comité voor Mensenrechten uiteenzette in zijn Algemeen Commentaar nr. 34 vormt de vrijheid van meningsuiting de basis voor het op zichzelf staande recht op informatie⁹⁹.

Het recht op informatie krijgt nadruk in de VN-Grondbeginselen voor Bedrijven en Mensenrechten, die wijzen op de verantwoordelijkheid van bedrijven om te communiceren over de manier waarop zij omgaan met gevolgen voor de mensenrechten. Uitgangspunt 21 (b) gaat ook in op de bedrijfsverantwoordelijkheid om “informatie te verschaffen op basis waarvan het mogelijk is om na te gaan of de manier waarop een onderneming reageert op bepaalde relevante mensenrechten adequaat is”¹⁰⁰.

⁹⁹ VN-Comité voor Mensenrechten *Algemeen Commentaar No. 34, Artikel 19: Vrijheid van Mening en Meningsuiting*, UN Doc. CCPR/C/GC/34, 12 september 2011, § 18.

¹⁰⁰ VN-Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, *op. cit.*, p. 20.

De Speciaal Rapporteur van de VN inzake Culturele Rechten legde uit dat de normatieve strekking van de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek “betekent dat gegarandeerd moet zijn dat het wetenschappelijk instituut vrij blijft van politieke en andere inmenging, waarbij tegelijkertijd de hoogste ethische normen voor wetenschappelijke beroepen worden gewaarborgd”¹⁰¹ en dat deze het “recht [omvat] om wetenschappelijke resultaten vrijelijk met anderen te delen, ze te verspreiden en te publiceren”¹⁰². De Speciaal Rapporteur onderstreepte ook het verband tussen de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek en de vrijheid van meningsuiting en toegang tot informatie: “Gezien de enorme impact die wetenschappelijke vooruitgang en technologieën hebben op het dagelijks leven van individuen en volkeren, dient het recht op wetenschap in samenhang gezien te worden met de vrijheid van meningsuiting, waaronder de vrijheid om door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te zoeken, te ontvangen en door te geven ...”¹⁰³.

Op basis van deze mensenrechtennormen zijn wetenschappers vrij om hun mening te uiten en hun onderzoek te publiceren, en hebben burgers het recht om door hen geïnformeerd te worden. Inachtneming van deze rechten is met name van belang daar waar de impact van wetenschappelijke en technologische voortuitgang omstreden is en schadelijk kan zijn.

Het Tribunaal neemt kennis van de Verklaring van Venetië die verscheen na een deskundigenbijeenkomst georganiseerd door de Organisatie van de Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur (UNESCO) en het Europees Interuniversitair Centrum voor Mensenrechten en Democratisering gezamenlijk. In de inleiding op hun aanbevelingen benadrukken de deskundigen dat “de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek” als voorwaarde meebrengt dat wetenschappelijk onderzoekers ervan verzekerd zijn dat zij zichzelf vrij kunnen uiten en dat ze bescherming genieten indien zij als klokkenluider¹⁰⁴ optreden. Zoals de deskundigen erkennen, wordt de relatie tussen mensenrechten en wetenschap verder bemoeilijkt door privatisering van veel voorheen publieke wetenschapsfuncties, waardoor het tegenwoordig vaak ondernemingen of andere private partijen zijn die wetenschappelijk onderzoek uitvoeren of financieren. Ook wijzen zij op het belang van bescherming tegen misbruik van wetenschap en wetenschappelijke toepassingen. Daarbij noemen ze GGO’s als een van de onderwerpen waarover controversen ontstaan, en meer in het algemeen zaken die kunnen worden hergebruikt. Ze onderstrepen het belang van het uitvoeren van wetenschappelijke effectbeoordelingen, die een integraal onderdeel moeten zijn van het productontwikkelingsproces, en van transparante informatieverstrekking aan burgers over dergelijke beoordelingen.

II.Q4.ii. Getuigenverklaringen

Het Tribunaal hoorde verschillen getuigenverklaringen waarin werd gesteld dat Monsanto stelselmatig oneerlijke, misleidende en niet-transparante tactieken toepaste om toestemming te verkrijgen voor zijn genetisch gemodificeerde gewassen en de daaraan verbonden herbicides. Monsanto wordt beschuldigd van het gebruik van andere handelsnamen om wetenschappelijk onderzoek en debat de kop in te drukken en in diskrediet te brengen als commerciële belangen in gevaar komen, waarbij het bovendien zwakke regulering promoot door intimatie en andere ongeoorloofde tactieken om zijn

¹⁰¹ VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake Culturele Rechten, Farida Shaheed, het Recht om de vruchten te plukken van wetenschappelijke vooruitgang en de toepassingen daarvan*, UN Doc. A/HRC/20/26, 14 mei 2012, § 39.

¹⁰² *Ibid.*, § 40.

¹⁰³ *Ibid.*, § 21.

¹⁰⁴ *Het Recht om de vruchten te plukken van wetenschappelijke vooruitgang en de toepassingen daarvan (Venetië, Italië, 16-17 juli 2009)*, Parijs, UNESCO, 2009.

producten op te markt te kunnen brengen. Het gevolg hiervan is dat degelijk wetenschappelijk onderzoek en debat worden ondermijnd of verstomd raken, waardoor gezondheids- en milieurisico's toenemen.

Onderstaande verklaringen staan in direct verband met de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek.

De heer Miguel Lovera is landbouwkundige. Tussen april 2010 en juni 2012 werkte hij voor het Kabinet van de President van Paraguay, Fernando Lugo. Hij was voorzitter van SENAIVE, de nationale landbouwkundige dienst van Paraguay, een onafhankelijk instituut dat streeft naar goede kwaliteit en veiligheid van voedselproductie en zaden.

De heer Lovera beschreef in zijn getuigenis een patroon in de activiteiten die Monsanto naar verluidt in zijn land ontplooidde, van omkoping van ambtenaren, laster van diegenen die zorgen uitten over de effecten van genetisch gemodificeerde producten en betrokkenheid bij de willekeurige en ongeoorloofde teelt van genetisch gemodificeerde maïs. Hij noemde in het bijzonder dat, volgend op een coup in augustus 2012, effectief wettelijk toezicht op genetisch gemodificeerde producten en herbicides goeddeels verdween en dat Monsanto geheel vrij was om genetisch gemodificeerd katoen, maïs en tarwe te introduceren – vaak met rampzalige gevolgen voor lokale boeren en met ernstige risico's voor inheemse zaden.

Dr. Gilles-Éric Séralini, Frans bioloog, professor Moleculaire Biologie aan de Universiteit van Caen en lid van de Wetenschappelijke Raad van de Onafhankelijke Commissie voor Onderzoek naar en Informatie over Genetische Manipulatie (CRIIGEN), werd tijdens de hoorzitting vervangen door Dr. Nicolas Defarge (bioloog, CRIIGEN).

Dr. Defarge verklaarde dat het tijdschrift *Food and Chemical Toxicology* in september 2012 een intercollegiaal getoetst artikel plaatste, met de titel “*Long term toxicity of a Roundup herbicide and a Roundup-tolerant genetically modified maize*” – een toxicologisch onderzoek uitgevoerd aan de Universiteit van Caen door professor Séralini samen met zeven collega's. Dit onderzoek toonde aan dat de twee betreffende producten van Monsanto toxische effecten hadden op ratten, met onder meer schade aan lever en nieren. Het onderzoek wees ook op het vaker voorkomen van tumoren en de noodzaak van nader onderzoek.

Het onderzoeksteam van professor Séralini beschuldigt Monsanto van een misleidende voorstelling van de toxische effecten van glyfosaat (in commerciële formuleringen) als het verstrekt wordt samen met andere middelen.

Dr. Defarge vertelde ook over een grootschalige pr-campagne om het onderzoek in diskrediet te brengen en het onder druk zetten van het tijdschrift om het artikel in te trekken. Hij verklaarde dat deze pr-campagne gekenmerkt werd door onrechtvaardige aanvallen op de wetenschappelijke grondslag van het artikel van Séralini en een gebrek aan transparantie bij degenen die achter de campagne zaten, waaronder het feit dat Monsanto onder een andere naam opereerde waarbij de banden met Monsanto niet duidelijk werden.

Dr. Shiv Chopra is microbioloog. Tussen 1969 en 2004 werkte hij als senior wetenschappelijk adviseur voor het Canadese Ministerie van Gezondheid, tot hij weigerde om verschillende medicijnen voor voedselproducerende dieren goed te keuren, waaronder een groeihormoon van Monsanto voor koeien.

In zijn getuigenverklaring beschreef Dr. Chopra de vastberaden pogingen van Monsanto om medewerkers van Health Canada zijn bevindingen te doen negeren. Hij beschuldigde het Bedrijf van het aanbieden van 2 miljoen dollar aan smeergeld aan het Ministerie om het hormoonproduct te laten goedkeuren. Nadat hij had geweigerd om zijn bevindingen terug te nemen en zijn zienswijze had geuit kwam dr. Chopra onder steeds meer druk staan vanuit zijn Ministerie. Uiteindelijk stapte hij naar de rechter om zijn onterechte ontslag succesvol aan te vechten.

Dr. Peter Clausing is landbouwkundige en gecertificeerd toxicoloog. Hij was werkzaam bij twee onderzoeksinstituten in voormalig Oost-Duitsland. Als postdoctoraal wetenschapper werkte hij bij het Nationaal Centrum voor Toxicologisch Onderzoek van de Amerikaanse Inspectie voor Voedings- en Geneesmiddelen (1994-1996), als toxicoloog bij een Deense organisatie voor contractonderzoek (1997-2001) en van 2001 tot aan zijn pensionering in 2010 bij een Duits farmaceutisch bedrijf. Hij publiceerde 54 artikelen en vier hoofdstukken in boeken op het gebied van toxicologie. Op dit moment is hij lid van de raad van bestuur van het Duitse Pesticide Action Network (PAN). Sinds april 2015 is hij betrokken bij het debat over de hernieuwde goedkeuring van glyfosaat door de Europese Unie en namens PAN Duitsland schreef hij zes artikelen met standpunten over de carcinogeniteit van glyfosaat.

Dr. Clausing beschuldigde de Europese autoriteiten van het plegen van wetenschappelijke fraude in hun stellingname dat glyfosaat niet carcinogeen is. Hij stelde dat er volop bewijs is waaruit blijkt dat de Europese autoriteiten wetenschappelijke feiten verkeerd voorstelden of negeerden en de waarheid verdraaiden om zo te kunnen concluderen dat glyfosaat niet als carcinogeen beschouwd moet worden, waarmee zij de foutieve conclusie van de taskforce Glyfosaat van Monsanto overnamen en versterkten.

Mevrouw Claire Robinson is redacteur van GMWatch.org, een publieke nieuws- en informatiedienst op het gebied van genetisch gemodificeerde levensmiddelen en gewassen. Daarnaast is ze coauteur van "*GGO Myths and Truths*", dat in 2015 bij Earth Open Source verscheen.

In haar getuigenverklaring beschreef ze "Monsanto's geschiedenis van betrokkenheid bij oneerlijke, bedrieglijke en niet-transparante pogingen om de wetenschappelijke en publieke discussie over genetisch gemodificeerde voedingsmiddelen en gewassen (en bijbehorende pesticiden) te beheersen, en het gebruik van zijn producten op te leggen in landen over ter wereld". Ze verklaarde dat, hoewel Monsanto zichzelf profileert als een op wetenschap gebaseerd bedrijf, de manier waarop het goedkeuring krijgt voor zijn producten in landen overal ter wereld vaak weinig met wetenschap van doen heeft en veel meer met intimidatie en ongeoorloofde tactieken. Als voorbeeld citeerde ze een rapport van de BBC uit 2005 waarin staat dat Monsanto instemde met betaling van een aanzienlijke boete voor omkoping van een Indonesische ambtenaar in een poging te voorkomen dat wetenschappelijk onderzoek naar milieueffecten zou worden uitgevoerd inzake zijn genetisch gemodificeerde Bt-insecticide-houdende katoen.

Mevrouw Robinsons getuigenverklaring ging voorts in detail in op wat zij beschrijft als de achterbakse, bedrieglijke en ondoorzichtige tactieken die Monsanto gebruikt om wetenschappelijke studies in diskrediet te brengen als daar resultaten in staan die de belangen van het Bedrijf in gevaar brengen. Ze lichtte toe dat, hoewel dergelijke inspanningen soms ook openlijk zijn, de belangen en mededelingen van het Bedrijf meestal door derden namens het bedrijf naar buiten worden gebracht, waarbij hun relatie tot Monsanto onvermeld blijft. Deze derden partijen kunnen pr-bureaus of zogenaamd onafhankelijke academici en wetenschappers zijn (de zogenaemde "*third-party public relations technique*").

II.Q4.iii. Monsanto's gedrag heeft negatieve invloed gehad op de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek

De getuigenverklaringen ten overstaan van het Tribunaal wijzen op gedrag door Monsanto waarbij vermoedelijk:

- wetenschappelijk onderzoek in diskrediet wordt gebracht als daarin ernstige vragen worden gesteld over de milieu- en gezondheidseffecten van Monsanto's producten, waaronder pogingen om het dienstverband of de positie van de schrijvers van dergelijke rapporten in gevaar te brengen;
- sprake is van omkoping in verband met foutieve wetenschappelijke rapporten, tevens onder andere handelsnamen waarvan de relatie tot Monsanto onvermeld blijft;
- sprake is van het onder druk zetten en zelfs omkopen van overheden en ambtenaren met als doel goedkeuring van de producten van Monsanto ondanks geloofwaardige en op wetenschap gestoelde rapporten waaruit blijkt dat dergelijke goedkeuring moet worden geweigerd;
- schadelijke producten worden verspreid waarvoor niet de vereiste goedkeuring is verkregen; en,
- partijen worden geïntimideerd, onder meer door te dreigen met procedures, als zij simpelweg informatie willen verstrekken aan consumenten over de aanwezigheid van producten van Monsanto in waren en voedingsmiddelen die zij kopen en vaak ook consumeren¹⁰⁵.

Dit gedrag schaadt de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek als gewaarborgd in Artikel 15 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ICESCR), in verband met de vrijheid van meningsuiting en het recht op formatie als gewaarborgd in Artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (ICCPR).

Schending van de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek wordt verergerd door de gezondheids- en milieurisico's die Monsanto's gedrag teweegbrengt. Daar waar wetenschappers niet de vrijheid genieten die nodig is voor de uitvoering van hun werk ontbreekt het de maatschappij aan instrumenten om maatregelen te treffen die nodig zijn om fundamentele rechten te kunnen waarborgen. Er zijn te veel voorbeelden van bedrijven die opzettelijk wetenschappelijke bevindingen verdoezelen of die wetenschappers aanvallen om zo valse informatie te verstrekken en maatschappelijke verwarring te zaaien, zoals dat gebeurt rondom tabak, klimaatverandering en chemische producten. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de maatschappij geen beschermingsmaatregelen zal treffen.

In dit verband is er een duidelijk onderscheid tussen enerzijds het bepalen van beleidsuitgangspunten waar sprake is van gerede twijfel in een wetenschappelijk debat, en anderzijds het treffen van onmiddellijke maatregelen om wetenschappers monddood te maken als hun bevindingen niet goed

¹⁰⁵ Al deze conclusies worden ook bevestigd door een recent rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel, waarin wordt benadrukt dat "[b]edrijven wetenschappelijk bewijs van de gevaren die aan hun producten verbonden zijn vaak aanvechten, waarbij sommigen van hen er zelfs van beschuldigd worden dat zij opzettelijk bewijs creëren om wetenschappelijke twijfel te zaaien en beperkende maatregelen te vertragen. Ook zijn er ernstige aantijgingen over wetenschappers die worden 'omgekocht' om discussiepunten vanuit de industrie te herformuleren. Andere buitensporige praktijken zijn onder meer infiltratie in federale regelgevende instanties via de 'draaideur', waarbij werknemers zich telkens verplaatsen tussen regelgevende instituten en de pesticide-industrie. Producenten van pesticiden proberen ook invloed uit te oefenen op strategische publiek-private samenwerkingen die hun aansprakelijkheid in twijfel trekken of die proberen om de geloofwaardigheid van het bedrijf wat op te poetsen. Bedrijven doneren bovendien consequent aanzienlijke bedragen aan onderwijsinstellingen die onderzoek uitvoeren naar pesticiden, en deze instituties worden afhankelijk van de industrie vanwege het teruglopen van overheidsfinanciering" (VN-Raad voor de Mensenrechten, *Rapport van de Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Voedsel*, UN Doc. A/HRC/34/48, 24 januari 2017).

uitkomen voor een bepaald businessmodel. In dat tweede geval wordt de grens van wat beschouwd mag worden als een legitiem maatschappelijk debat overschreden; hier is sprake van gedrag dat een wetenschappelijk project dwarsboomt en dat bedoeld is om wetenschappers te ondermijnen en monddood te maken. Dit gedrag schendt het recht op de vrijheid die onontbeerlijk is voor wetenschappelijk onderzoek en het recht op vrijheid van meningsuiting, waaronder toegang tot informatie.

Vraag 5: Medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden en Agent Orange

Kan het bedrijf Monsanto medeplichtig worden verklaard aan het plegen van een oorlogsmisdaad als omschreven in Artikel 8(2) van het Statuut van het Internationaal Strafhof, door verstrekking van materialen aan het Amerikaanse leger in het kader van operatie “Ranch Hand” die in 1962 in Vietnam werd uitgevoerd?

II.Q5.i. Het internationaal juridisch kader voor oorlogsmisdaden

Het Statuut van Rome van het Internationaal Strafhof (ICC) uit 1998 is de sleuteltekst in het internationaal strafrecht. Daarin staat vermeld in welke gevallen kan worden geacht sprake te zijn van een oorlogsmisdaad. Artikel 8 van het Statuut van Rome bevat een opsomming van alle misdaden in de categorie oorlogsmisdaden die onder de bevoegdheid van het ICC vallen. Daarin wordt de rechtsmacht strikt gedefinieerd en vastgelegd, op grond van een opvatting van de term “oorlogsmisdaad” die specifiek op dit Hof van toepassing is.

Artikel 8(1) van het Statuut vermeldt de bevoegdheid van het ICC. Het luidt als volgt: “Het Hof heeft in het bijzonder rechtsmacht ter zake van oorlogsmisdrijven die worden gepleegd als onderdeel van een plan of beleid of als onderdeel van het op grote schaal plegen van dergelijke misdrijven”. In conventies en gebruiken werden verschillende termen gehanteerd voor misdaden die werden gepleegd in gewapende conflicten. Het is van belang dat deze concepten verduidelijkt en ingekaderd worden, zodat de misdaden in kwestie kunnen worden aangemerkt als oorlogsmisdaden die onder de bevoegdheid van het Internationaal Strafhof vallen.

Artikel 8(2)(a) omschrijft de ernstige schendingen van Verdragen van Genève van 12 augustus 1949, namelijk, onder meer, opzettelijk doden, marteling of onmenselijke behandeling, met inbegrip van biologische experimenten, grootschalige vernietiging en toe-eigening van goederen zonder militaire noodzaak, onrechtmatige deportatie of verplaatsing en gijzelneming. Lid (b) van datzelfde Artikel geeft een opsomming van andere ernstige schendingen van de wetten en gebruiken die van toepassing zijn op een internationaal gewapend conflict binnen het gevestigde kader van het internationaal recht, namelijk: “opzettelijk aanvallen richten op de burgerbevolking als zodanig of op individuele burgers die niet rechtstreeks aan vijandelijkheden deelnemen” (i); “opzettelijk een aanval inzetten in de wetenschap dat een dergelijke aanval bijkomstige verliezen aan levens of letsel onder burgers zal veroorzaken of schade aan burgerdoelen of omvangrijke, langdurige en ernstige schade aan het milieu zal aanrichten, die duidelijk buitensporig zou zijn in verhouding tot het te verwachten concrete en directe algehele militaire voordeel;” (iv); “gebruik van gif of giftige wapens” (xvii) of “gebruik van verstikkende, giftige of andere gassen en overige soortgelijke vloeistoffen, materialen of apparaten” (xviii); “opzettelijk gebruikmaken van uithongering van burgers als methode van oorlogvoering door hun voorwerpen te onthouden die onontbeerlijk zijn voor hun overleving, waaronder het opzettelijk belemmeren van de aanvoer van hulpgoederen zoals voorzien in de Verdragen van Genève” (xxv). Lid (c), (d) en (e) verwijzen naar schendingen in geval van een gewapend conflict dat niet internationaal van aard is. Op basis van internationale wetgeving vallen alleen die oorlogsmisdaden onder de bevoegdheid van het Internationaal Strafhof die zijn genoemd onder Artikel 8(2) van het Statuut van Rome.

Tot slot, omdat het Statuut van Rome niet ziet op de strafrechtelijke aansprakelijkheid van rechtspersonen voor oorlogsmisdaden, beschouwt Artikel 8(2) slechts natuurlijke personen als mogelijke plegers van deze misdaden als gedefinieerd en overeenkomstig Artikelen 1 en 25(1) van het Statuut.

Vanuit dit perspectief acht het Tribunaal het wenselijk om in het Statuut van Rome op te nemen dat niet slechts natuurlijke personen oorlogsmisdaden kunnen begaan, maar dit ook te laten gelden voor managers en belangrijke functionarissen van ondernemingen en bedrijven die door middel van hun producten bijdragen aan het plegen van oorlogsmisdaden. Aansprakelijkheid van rechtspersonen kan op dezelfde manier in het Statuut van Rome worden opgenomen als in Artikelen 27 en 28 van het Statuut, die betrekking hebben op diegenen die in een officiële hoedanigheid handelen en op de verantwoordelijkheid van bevelhebbers en andere meerderen.

II.Q5.ii. De oorlog in Vietnam en Agent Orange

Vanaf het begin van de jaren zestig en tot 1973 voerden de Verenigde Staten een oorlog in Vietnam waarbij hun strijdkrachten Agent Orange gebruikten, geproduceerd door Monsanto, in aanvulling op militaire middelen en wapens. Dit onkruidverdelgingsmiddel en chemische ontbladeringsmiddel, met dioxine als bestanddeel, werd op Vietnamese bossen gespoten om de habitat en daarmee de natuurlijke schuilplaats van de Vietcong en de Noord-Vietnamese troepen te verwoesten en zo hinderlagen te voorkomen. Het product werd vanaf 1962 in gebruik genomen in het kader van de operatie "Ranch Hand" en naar schatting is tot 1971 meer dan 70 miljoen liter Agent Orange gebruikt op circa 2,6 miljoen hectare land.¹⁰⁶

Diverse onderzoeken laten zien dat het gebruik van Agent Orange ernstige gezondheidsschade heeft veroorzaakt onder grote delen van de Vietnamese burgerbevolking, voornamelijk misvormingen en prenatale en postnatale sterfte. Naast menselijk lijden veroorzaakte het spuiten van Agent Orange gedurende die jaren door ontbossing op brede schaal schade aan het milieu.

Ook leden van strijdkrachten die in Vietnam vochten werden getroffen door gezondheidsschade. In 1984 stelden honderden voormalig strijders uit de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Australië achtereenvolgens vorderingen in tegen verschillende chemische bedrijven, waaronder Monsanto, producent van het onkruidverdelgingsmiddel Agent Orange, vanwege de schade aan hun gezondheid, die zij zouden hebben geleden vanwege de nabijheid van dat onkruidverdelgingsmiddel tijdens de oorlog. De zeven aangeklaagde chemische bedrijven, waaronder Monsanto, stemden vervolgens in om gezamenlijk een totaalbedrag van \$ 180.000.000 te betalen, een bedrag dat ontoereikend is gezien de schade die veroorzaakt werd, maar dat wel hun verantwoordelijkheid duidelijk maakte¹⁰⁷.

In 2004 trachtten Vietnamese burgers van de Vietnamese Vereniging van Slachtoffers van Agent Orange/Dioxine een procedure te starten tegen Monsanto op grond van de geleden schade door het gebruik van giftige wapens geproduceerd door het Bedrijf. De vordering werd door de rechtbank van het district New York East afgewezen. Hetzelfde gebeurde vervolgens op 22 februari 2008 door een uitspraak van de *Second Circuit Court of Appeals* in Manhattan. Het belangrijkste argument in de beslissing van de rechtbank was dat Agent Orange, hoewel het dioxine bevatte, gebruikt was als ontbladeringsmiddel en niet als gifstof gericht op groepen mensen. Bij het Hooggerechtshof werd een verzoekschrift ingediend tot herziening van het vonnis, maar op 27 februari 2009 besloot het Hof de zaak niet in behandeling te nemen¹⁰⁸.

¹⁰⁶ *The Permanent People's Tribunal Session on Agrochemical Transnational Corporations: Indictment and Verdict*, International Pesticide Action Network (PAN), 2016, p. 17.

¹⁰⁷ *Agent Orange Act*, 1991, Pub. L. No.102-4, 105 Stat. 111, Verenigde Staten.

¹⁰⁸ United States Court of Appeals for the Second District, case no. 05-1953-cv, *Vietnam Association for Victims of Agent Orange v. Dow Chemical Co.*, uitspraak van 22 februari 2008.

Ook dienden Koreaans soldaten en veteranen van de oorlog in Vietnam een klacht in bij het Hooggerechtshof van Zuid-Korea, niet op basis van oorlogsmisdaden maar vanwege wet- en regelgeving op het gebied van productaansprakelijkheid. In juli 2013 gelastte het Hooggerechtshof van Zuid-Korea Monsanto en Dow Chemicals om 39 veteranen schadeloos te stellen, waarbij het erkende dat Agent Orange de oorzaak was van hun ziekte¹⁰⁹.

Hoewel Monsanto niet beschuldigd werd van of veroordeeld werd voor oorlogsmisdaden, werd voornoemde gerechtelijke procedures vastgesteld dat de gezondheidsschade van veteranen uit de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland, Australië en Korea veroorzaakt was doordat zij in contact waren gekomen met Agent Orange. Hiermee werd indirect bevestigd dat de schade die werd aangericht aan de bevolking van Vietnam is veroorzaakt door datzelfde onkruidverdelgingsmiddel.

II.Q5.iii. Medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden

Vanwege de ernst van het handelen, dat ernstige schade veroorzaakte aan de gezondheid van mensen, waaronder het risico op overlijden, en dat zware en onherstelbare schade toebracht aan het milieu, zou het gedrag van de Verenigde Staten tijdens de oorlog in Vietnam onder de definitie van oorlogsmisdaden kunnen worden gebracht, volgens de definitie in Artikel 8(2) van het Statuut van Rome; ernstige inbreuken op de Verdragen van Genève (a), ernstige schending van de wetten en gebruiken die toepasselijk zijn in een internationaal gewapend conflict (b) of ernstige schendingen van gemeenschappelijk artikel 3 van de vier Verdragen van Genève uit 1949 betreffende langdurige interne gewapende conflicten (c). Amerikaanse bevelhebbers hadden verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor oorlogsmisdaden ten gevolge van hun gebruik van Agent Orange.

In dit verband houdt het bekende argument dat Agent Orange door de Amerikaanse strijdkrachten werd gebruikt als onkruidverdelgingsmiddel voor ontbladering van bossen en niet “direct” als een wapen tegen de bevolking geen stand. De Verenigde Staten wisten of hadden moeten weten dat het gebruik van Agent Orange op grote schaal schade zou veroorzaken aan de gezondheid van mens en milieu. Het onderscheid tussen direct en indirect gebruik van wapens is daarom geheel irrelevant.

Wat betreft de mogelijke medeplichtigheid van Monsanto is aan het Tribunaal geen bewijs verstrekt dat er een plan of beleid was vanuit het bedrijf om deel te nemen aan het plegen van opzettelijke misdaden door de levering van Agent Orange. Evenmin is aangetoond dat de levering van Agent Orange Monsanto in staat stelde om gezamenlijke zeggenschap uit te oefenen over misdaden die door de Verenigde Staten werden begaan of dat Monsanto een wezenlijke en gecoördineerde bijdrage leverde aan de verwezenlijking daarvan. Meer in het bijzonder is er geen direct (door getuigenverklaringen) of indirect bewijs geleverd ten overstaan van het Tribunaal waarmee wordt aangetoond dat Monsanto Agent Orange opzettelijk leverde om oorlogsmisdaden te begaan als verwoord in het Statuut van Rome, of dat het Bedrijf wist dat het product zou worden ingezet voor het plegen van een oorlogsmisdaad. Er is daarentegen door Monsanto ook geen tegenbewijs geleverd, daar het Bedrijf geen enkel commentaar leverde noch ter zitting verscheen¹¹⁰.

Tegen deze achtergrond is voor het Tribunaal geen definitieve vaststelling mogelijk van medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden. Desalniettemin, gegeven het historische feit van de schade aan de bevolking van Vietnam, aan Amerikaanse veteranen en hun bondgenoten, en de vernietiging van het milieu, moet toch enig gewicht worden gegeven aan de hypothese dat relevant bewijs beschikbaar was

¹⁰⁹ Hooggerechtshof van Korea, Vonnis 2006Da17539, 12 juli 2013.

¹¹⁰ See *infra*, I. Inleiding.

voor het feit dat Monsanto: middelen beschikbaar stelde voor de militaire actie van de Verenigde Staten in Vietnam; wist hoe zijn producten zouden worden gebruikt; informatie had over de schadelijke effecten voor gezondheid en milieu. De civiele route had ook overwogen moeten worden.

Tot slot is het Tribunaal van mening dat, als ecocide als strafbaar feit in het Statuut van Rome wordt opgenomen zodat milieumisdrijven als internationale misdaden worden erkend, het deze milieuvernietigingen in Vietnam zou kunnen aanpakken.

Vraag 6: Ecocide

Kunnen de activiteiten van Monsanto in heden en verleden worden aangemerkt als het strafbare feit ecocide, wat moet worden beschouwd als de vernietiging van of toebrenging van ernstige schade aan het milieu, waarbij wereldwijde natuurlijke rijkdommen of ecosysteemdiensten waarvan bepaalde groepen mensen afhankelijk zijn een wezenlijke en significante verandering ondergaan?

II.Q6.i. Ecocide: achtergrond

De Zweedse minister-president die 1972 in Stockholm de VN-conferentie over de Menselijke Leefomgeving opende, refereerde aan de oorlog in Vietnam met de term “ecocide”. Zoals dit Tribunaal al opmerkte met betrekking tot het recht op een gezonde omgeving, slaagde men er bij de Conferentie van Stockholm in om een verhaal te vertellen ten behoeve van het collectieve gedachtegoed van de mensheid over het fundamentele belang van milieuvraagstukken voor het welzijn van de mens. Vanuit deze erkenning en het groeiende bewustzijn van het verband tussen de mens en zijn omgeving ging de internationale gemeenschap op zoek naar mogelijkheden om wetgeving in te zetten voor het bewaken van essentiële milieuprocessen en ecosystemen¹¹¹.

Sinds de Conferentie van Stockholm is in vele Staten een heel stelsel aan milieuwetgeving tot stand gekomen. Dit internationale rechtsstelsel bevat naast staats- en bestuursrechtelijke aspecten met betrekking tot milieubescherming ook onderwerpen op het vlak van het civiel- en strafrecht. Het opnemen van milieumisdrijven in de nationale strafwet gaf uitdrukking aan het principe van *ultima ratio*, op grond waarvan het symbolisch stigma gepaard gaat met een strafsanctie voor gedrag dat de waarden ondermijnt die aan de basis liggen van de mogelijkheid tot maatschappelijke co-existentie. Vanuit dit perspectief en vanwege het essentiële belang van milieubescherming om leven op deze planeet en menselijk welbevinden mogelijk te maken, is het opleggen van strafsancties bij gedrag dat leidt tot ernstige milieuschade gerechtvaardigd.

Tegelijkertijd werden in internationale milieuwetgeving bepalingen opgenomen die van Staten eisen dat ze bepaalde gedragingen die schadelijk zijn voor het milieu strafbaar stellen. Voor bijvoorbeeld de aanpak van het grensoverschrijdend dumpen van gevaarlijke afvalstoffen die schadelijk zijn voor de gezondheid en het milieu (waarvan meestal de arme gemeenschappen in het zuiden van de wereld het slachtoffer zijn), voorziet het Verdrag van Bazel inzake Beheersing van de Grensoverschrijdende Overbrenging van Gevaarlijke Afvalstoffen en de Verwijdering Ervan, van 22 maart 1989, in een stelsel van beheersingsmaatregelen om schade te voorkomen. Het Verdrag van Bazel bepaalt ook dat sluikehandel in gevaarlijke afvalstoffen een strafbaar feit is (Artikel 4(3)). Soortgelijke bepalingen werden aangenomen over onder meer ozonafbrekende stoffen en illegale handel in wilde dieren¹¹².

Het gebruik van strafsancties in multilaterale milieuconvenanten bevestigde zo het verhoogde bewustzijn van de manier waarop milieuschade fundamentele maatschappelijke waarden schaadt. Vandaag de dag ziet de internationale gemeenschap in dat het behoud van de integriteit van ecosystemen en een gezonde omgeving cruciaal is voor de maatschappij en om huidige en toekomstige

¹¹¹ A. Gauger et al., “Ecocide is the Missing Fifth Crime Against Peace”, University of London School of Advanced Study, Human Rights Consortium, 2012.

¹¹² Zie: *The Rise of Environmental Crime – A Growing Threat to Natural Resources Peace, Development And Security*, Nairobi, UNEP-Interpol, 2016.

generaties een menswaardig bestaan te kunnen bieden. Aanslagen op de gezondheid en de integriteit van het milieu gelden daarom als onethisch menselijk gedrag dat strafrechtelijk moeten worden aangepakt.

Onafhankelijk hiervan kregen de meest ernstige misdrijven, waaronder een aantal milieumisdaden, een plek in het internationaal strafrecht, dat zich in de loop van de twintigste eeuw verder ontwikkelde. Aan de Verdragen van Genève van 12 augustus 1949 werd in 1977 bijvoorbeeld Protocol I toegevoegd, betreffende de Bescherming van de Slachtoffers van Internationale Gewapende Conflicten, waarin bepaalde voorschriften zijn opgenomen aangaande het milieu¹¹³. Op eenzelfde manier spreekt het Verdrag inzake het Verbod van Militair of Enig Ander Vijandelijk Gebruik van Milieuveranderingstechnieken over het milieu als een middel van oorlogsvoering. Het Statuut van Rome van het Internationaal Strafhof (ICC) uit 1988 stelt dat uitgebreide en ernstige langetermijnschade aan het milieu een oorlogsmisdaad is, en de definitie die het Hof hanteert voor misdaden tegen de mensheid kan ook worden toegepast op de aanpak van ernstige gedragingen die leiden tot aanzienlijke milieuschade. In 2016 kondigde de Aanklager van het Internationaal Strafhof aan dat hij “bijzondere aandacht zou schenken aan vervolging van misdrijven die vallen onder het Statuut van Rome, begaan door middel van of leidend tot, onder meer, verwoesting van het milieu, de illegale exploitatie van natuurlijke hulpbronnen of illegale landonteigening”. Deze internationale normen weerspiegelen de symbolische importantie van toepassing van het strafrecht om de integriteit van het milieu te waarborgen¹¹⁴.

Ondanks de lappendeken aan milieubeschermingsmaatregelen die in nationale en internationale milieuwetten en in het internationaal strafrecht zijn opgenomen, zijn er nog steeds hiaten wat betreft de bescherming. Het internationaal recht moet zich nog steeds in exacte bewoordingen uitspreken over de strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor ecocide als strafbaar feit, ongeacht of het wordt begaan in vredetijd of in de context van een gewapend conflict. Gezien het grotere bewustzijn van de mens van het cruciale belang van de integriteit van het milieu voor bestanding van al het leven op deze planeet, zou het opnemen van ecocide als strafbaar feit in internationale wetgeving bijdragen aan het ontmoedigen en bestraffen van gedrag dat fundamentele maatschappelijke waarden schaadt¹¹⁵.

II.Q6.ii. Ecocide in het internationaal recht: kenmerken van dit strafbare feit

De term ecocide lijkt voor het eerst in 1970 in het openbaar te zijn gebezigd door Arthur Galston, een plantkundige en hoofd van de Botanische Faculteit van Yale University. Zijn onderzoek leidde tot de uitvinding van Agent Orange, het zeer toxische onkruidverdelgingsmiddel dat de Verenigde Staten verspreidde tijdens de oorlog in Vietnam. In 1970 sprak hij in Washington D.C. de Conferentie over Oorlog en Nationale Verantwoordelijkheid toe, waarbij hij opriep tot een nieuw internationaal verdrag voor een verbod op ecocide, waaronder hij verstond “beschadiging en vernietiging met als doel om de ecologie of geografische gebieden te beschadigen of te vernietigen ten koste van levens van mensen, dieren of planten”.

In de opdrachtschrijving van dit Tribunaal wordt ecocide gedefinieerd als een strafbaar feit dat “leidt tot de vernietiging van of toebrenging van ernstige schade aan het milieu, waarbij wereldwijde

¹¹³ See M.A. Orellana, “Criminal Punishment for Environmental Damage: Individual and State Responsibility at a Crossroad”, *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 17, 2005, pp. 673 et seq.

¹¹⁴ International Criminal Court, Office of the Prosecutor, *Policy Paper on Case Selection and Prioritisation*, op. cit., § 41.

¹¹⁵ L. Neyret (ed.), *Des écocides à l'écocide. Le droit pénal au secours de l'environnement*, Brussels, Bruylant, 2015; Zie, in het bijzonder, E. Fronza en N. Guillou, “Vers une définition du crime international d'écocide”, *ibid.*, pp. 150 et seq.

natuurlijke rijkdommen of ecosysteemdiensten waarvan bepaalde groepen mensen afhankelijk zijn een wezenlijke en significante verandering ondergaan.”

Deze definitie vermeldt de specifieke materiële handeling, of *actus reus*, waarvan sprake is bij ecocide als strafbaar feit. In aanvulling op deze kenmerken brengt ecocide ook algemene strafbare aspecten mee, waaronder: wetenschap en opzet (*mens rea*); medeplichtigheid; en strafrechtelijke bedrijfsaansprakelijkheid.

Wat betreft wetenschap en opzet hoeft de pleger van ecocide niet per se de intentie te hebben om het milieu te vernietigen. Het Tribunaal gaat daarbij veeleer af op het Statuut van Rome, op basis waarvan getoetst wordt of sprake is van opzet en wetenschap. Volgens Artikel 30(2) van het Statuut van Rome handelt een persoon met opzet indien “(a) [d]ie persoon met betrekking tot gedragingen, de bedoeling heeft tot de gedragingen over te gaan; (b) [d]ie persoon met betrekking tot een gevolg, de bedoeling heeft dat gevolg teweeg te brengen of zich ervan bewust is dat het gevolg zich bij een normale gang van zaken zal voordoen”. Artikel 30(3) van het Statuut van Rome omschrijft “kennis” als “het zich ervan bewust zijn dat een omstandigheid bestaat of dat een gevolg zich bij een normale gang van zaken zal voordoen”. Met het feit dat de pleger wetenschap had of zou moeten hebben van de ernstige schade die zijn gedrag aan het milieu zou kunnen veroorzaken wordt volgens deze normen aan het *mens rea*-aspect van het strafbare feit voldaan.

Strafrechtelijke aansprakelijkheid is voor ecocide niet beperkt tot de pleger van het strafbare feit, maar strekt zich uit tot medeplichtigheid. Medeplichtigheid stond centraal in een onderzoek door de Speciale Vertegenwoordiger van de Secretaris-Generaal van de VN inzake Mensenrechten en Transnationale Ondernemingen en Andere Bedrijven¹¹⁶. In het commentaar bij richtlijn 17 van de VN-Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, over due diligence op mensenrechtengebied, uitvoerig behandeld door de Speciaal Vertegenwoordiger en in 2011 aangenomen door de Raad voor de Mensenrechten, wordt uitgelegd dat “[d]e ontwikkelingen in de jurisprudentie inzake het internationaal strafrecht erop duiden dat medeplichtigheid op dit terrein aangenomen wordt wanneer sprake is van bewuste concrete hulp of aanmoediging die een wezenlijk effect heeft op het plegen van het strafbaar feit”.¹¹⁷

Hoewel het Statuut van Rome is gericht op de individuele verantwoordelijkheid van natuurlijke personen stelt dit Tribunaal dat er geen conceptuele of normatieve belemmering is om een onderneming strafrechtelijk aansprakelijk te stellen voor een internationaal strafbaar feit. De aansprakelijkheid van de onderneming als zodanig staat los van de individuele aansprakelijkheid van bestuurders van de onderneming die wellicht betrokken waren bij een aanval, waaronder ook begrepen leidinggevenden of leden van de raad van bestuur.

Het Tribunaal is van mening dat de tijd rijp is voor een voorstel om het nieuwe juridische begrip ecocide inhoud te geven en het op te nemen in een toekomstige gewijzigde versie van het Statuut van Rome dat het Internationaal Strafhof instelt. Het Tribunaal stelt ecocide als strafbaar feit niet gelijk met andere vormen van genocide die zijn opgenomen in het Statuut van Rome.

¹¹⁶ *Clarifying the Concepts of “Sphere of influence” and “Complicity”, Rapport van de Speciale Representative van de Secretaris-Generaal in het kader van Mensenrechten en Transnationale Ondernemingen en Andere Bedrijven, John Ruggie, UN Doc. A/HRC/8/16, 15 mei 2008.*

¹¹⁷ VN-Grondbeginselen inzake Bedrijven en Mensenrechten, op. cit., p. 16.

Tot slot moet ook de civiele aansprakelijkheid van ondernemingen in overweging worden genomen. Deze kan leiden tot de verplichting om geleden schade te vergoeden.

II.Q6.iii. Monsanto's gedrag ten aanzien van ecocide

Als ecocide in het internationaal strafrecht wordt erkend als strafbaar feit – wat op dit moment niet het geval is – kan het zo zijn dat Monsanto het strafbare feit ecocide heeft gepleegd, met activiteiten die aanzienlijke langetermijnschade hebben veroorzaakt aan biodiversiteit en ecosystemen, en schade hebben berokkend aan het leven en de gezondheid van bevolkingsgroepen. Deze beoordeling is in het bijzonder gestoeld op het volgende gedrag dat zagezegd toerekenbaar is aan Monsanto:

- productie en levering van vanuit de lucht sproeibare en geconcentreerde mixen van glyfosaat-onkruidverdelgingsmiddel, gebruikt door de overheden van de Verenigde Staten en Colombia bij de uitvoering van het “Plan Colombia”, waarvan de negatieve gevolgen genoemd werden in de getuigenverklaring van de heer Pedro Pablo Mutumbajoy;
- grootschalig gebruik van gevaarlijke landbouwchemicaliën in de industriële landbouw;
- ontwikkeling, productie, introductie en uitgifte van genetisch gemodificeerde gewassen;
- ernstige besmetting van plantendiversiteit, bodem en water;
- introductie in het milieu van PCB, een persistente organische verontreinigende stof die leidt tot grootschalige en ernstige langetermijnschade aan het milieu.

III. DE ONBALANS TUSSEN MENSENRECHTENWETGEVING EN BEDRIJFSAANSPRAKELIJKHEID

Bij elke weging van de verplichtingen van Monsanto op grond van internationale mensenrechten en milieurecht moet worden erkend dat er op dit moment een aanzienlijke onbalans is tussen enerzijds deze verplichtingen en anderzijds de rechten en bevoegdheden die Monsanto geniet op grond van internationale handels- en investeringswetgeving. Deze rechten komen voort uit de aanzienlijke toename van vennootschappelijke rechten en bevoegdheden binnen de Wereldhandelsorganisatie en een groot aantal internationale investeringsovereenkomsten.

III.i. De noodzaak tot vaststelling van het primaat van internationale mensenrechtenwetgeving

Op grond van deze handels- en investeringsstelsels worden producten, ontwikkeld en verhandeld door bijvoorbeeld Monsanto, beschouwd als goederen die investeringen stimuleren en waarbij vaak ook diensten worden geleverd. Als zodanig zijn daarop bindende afspraken van toepassing op het gebied van handel en investeringen die overheidsdiensten van de Staten op alle niveaus ernstig beperken in hun mogelijkheden tot het ontwerpen of handhaven van beleid, wetgeving en werkwijzen die nodig zijn voor de bescherming van mensenrechten.

Bovendien hebben private ondernemingen met handels- en investeringsovereenkomsten krachtige instrumenten in handen om hun commerciële belangen te behartigen en te verdedigen. Aan buitenlandse investeerders is het eenzijdig recht toegekend om geschillen over investeringen tussen Staten middels bindend advies te beslechten (*Investor-State Dispute Settlement*, of *ISDS*), waarmee ze schadevergoeding kunnen vorderen bij overtreding van de breed geformuleerde rechten die zij genieten op grond van deze verdragen. Bovendien hebben buitenlandse investeerders op grond van deze verdragen in het geheel geen wederzijdse of andere verplichtingen.

Volgens de verslagen van de Speciaal Vertegenwoordiger van de Secretaris-Generaal van de VN inzake Mensenrechten en Transnationale Ondernemingen en Andere Bedrijven worden de problemen veroorzaakt door de huidige “fundamentele institutionele onbalans” tussen de rechten die ondernemingen genieten, waaronder de rechten verkregen op grond van handels- en investeringsovereenkomsten, en hun aansprakelijkheid op basis van zowel nationale als internationale wetgeving¹¹⁸.

Codificatie van dergelijke private rechten leidt overduidelijk tot een ernstige belemmering in het realiseren van mensenrechten en milieurechten. Men doet investeringsrechten uit verdragen nu op een manier gelden die landen op ernstige wijze verhindert om aan geldende verplichtingen op het gebied van internationale mensenrechten te voldoen. Zoals de explosieve aantallen vorderingen van buitenlandse investeerders aantonen, raken private tribunalen die onder deze verdragen zijn ingesteld nu betrokken bij de arbitrage van conflicten tussen normen op het gebied van mensenrechten en normen op het gebied van het investerings- en handelsrecht. Voor deze rol zijn zij op zijn best niet voldoende geëquipeerd, gegeven de aanhoudende tegenstrijdige belangen en andere structurele tekortkomingen in wettelijke regels voor investeringen. Bovendien duren juridische procedures bij deze partijen vaak ongewoon lang. Het is dan ook wenselijk om, als het gaat om de ontwikkeling en

118 Deze verslagen zijn beschikbaar via: www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/Reports.aspx#srepresentative. Om het mandaat voor de Speciaal Vertegenwoordiger werd verzocht door het VN-Comité voor de Mensenrechten in zijn Resolutie 2005/69 inzake Mensenrechten en Transnationale Ondernemingen en Andere Bedrijven van 20 april 2005 (UN Doc. E/CN.4/RES/2005/69), als goedgekeurd door de Sociaal-Economische Raad van de VN op 25 juli 2005.

verhandeling van een product als dat van Monsanto, het gebruik van dat product op te schorten voor de duur van de productie.

Tenzij ze erin slagen om hun rol als oorspronkelijk beoordelaars van mensenrechten weer kracht bij te zetten doet de huidige gang van zaken vermoeden dat VN-instanties toeschouwers worden, terwijl essentiële vraagstukken op het gebied van mensenrechten worden beslecht door private tribunalen die opereren buiten het kader van de VN. Voortgang van de snelle opmars van het internationaal handels- en investeringsrecht onderstreept de noodzaak om op dit vlak snel stappen te zetten.

De essentie is dat het in de ogen van het Tribunaal cruciaal is dat mensenrechten en milieurechten het primaat krijgen bij ieder conflict op het gebied van handels- of investeringsrecht. Dit primaat werd al door de internationale gemeenschap erkend, en wel in 1993 tijdens de Conferentie van Wenen over de Mensenrechten, waarbij werd gesteld dat “[m]ensenrechten en fundamentele vrijheden een geboorterecht zijn voor ieder mens; de bescherming en bevordering daarvan is de eerste verantwoordelijkheid van de overheid.” Het primaat van wetgeving op het gebied van de mensenrechten kan ook worden afgeleid van het belangrijke principe van *Ius Cogens*, dat zoals bekend slechts betrekking heeft op mensenrechten en niet op commerciële rechten¹¹⁹.

Als maatregelen op het gebied van mensenrechten en milieurechten niet het primaat krijgen en dit primaat niet onder deze handelsregelingen wordt erkend, zal de kloof tussen bescherming van ondernemingsbelangen en bescherming van mensenrechten, biodiversiteit en het milieu zich verder verwijden. Het is dan ook zeer noodzakelijk dat mensenrechtenorganisaties deze problemen aan de kaak stellen om ondernemingen als Monsanto aansprakelijk te kunnen stellen voor gedrag dat schadelijk is voor de gezondheid, het milieu en de biodiversiteit.

III.ii. De beperkingen van huidige juridische instrumenten op het gebied van mensenrechten: de noodzaak om deze op niet-gouvernementele actoren van toepassing te verklaren

Andere beperkingen die de effectiviteit van internationale instrumenten op het gebied van mensenrechten hebben beïnvloed, komen voort uit het brede besef dat verplichtingen waartoe zij oproepen niet rechtstreeks van toepassing zijn op niet-gouvernementele actoren. De noodzaak om de toepasselijkheid van internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten wat dat betreft te verruimen is erkend in deskundig commentaar, en ook in Algemeen Commentaar nr. 15 over het Recht op Water van het VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten¹²⁰. Het Tribunaal acht de noodzaak tot een dergelijke herziening onbetwistbaar. Vergelijkbare herzieningen zijn noodzakelijk om er zeker van te zijn dat internationale financiële instellingen, internationale organisaties als de Wereldhandelsorganisatie en ook VN-organen normen van het internationaal recht inzake de mensenrechten naleven en daar ook op kunnen worden aangesproken.

De behoefte aan het opnieuw in balans brengen van rechten en plichten van ondernemingen riep vaak de dogmatische tegenreactie op dat niet kan worden gesteld dat ondernemingen onderworpen zijn aan internationale wetgeving en dat zij daarom niet juridisch aansprakelijk kunnen worden gesteld. Volgens de Speciaal Vertegenwoordiger van de Secretaris-Generaal van de VN inzake Mensenrechten en

¹¹⁹ Algemene Vergadering van de VN, *Verklaring van Venetië en Actieplan*, 12 juli 1993, UN Doc. A/CONF.157/23, Artikel 1.

¹²⁰ VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, *Algemeen Commentaar nr. 15: Het Recht op Water (Artikelen 11 en 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten)*, UN Doc. E/C.12/2002/11, 20 januari 2003, § 60.

Transnationale Ondernemingen en Andere Bedrijven is het tijd dat deze argumenten plaatsmaken voor een nieuwe realiteit. Hij merkt daarbij op dat ondernemingen steeds vaker worden gezien als “spelers” op het internationale toneel, en ook als eisers op grond van een bilaterale investeringsovereenkomst. Het rapport van de Speciaal Vertegenwoordiger is een belangrijk gezaghebbend document wat betreft de noodzaak om de “fundamentele institutionele onbalans” aan te kaarten die op dit moment bestaat tussen de rechten van ondernemingen volgens zowel nationale als internationale wetgeving, en de mogelijkheid van vele landen om aan de normen op het gebied van mensenrechten te voldoen.

Veel bedrijven en instellingen hebben gedragscodes opgesteld, maar deze zijn niet verplicht en niet-afdwingbaar. Of de beschuldigingen van wangedrag aan het adres van Monsanto bevestigd worden of niet: het staat buiten kijf dat ondernemingen in staat zijn om inbreuk te maken op een breed scala aan mensenrechten en dat daar bovendien ook vaak sprake van is geweest. Niettemin zijn ondernemingen gevrijwaard van aansprakelijkheid voor dergelijke overtredingen, en hun slachtoffers hebben vaak geen verhaalsmogelijkheden.

Het Tribunaal moedigt gezaghebbende organen daarom sterk aan om de juridische en praktische hindernissen aan de kaak te stellen die op dit moment de toepassing, inhoud en uiteindelijk ook de effectiviteit van internationale wetgeving inzake mensenrechten belemmeren. Het gaat de reikwijdte van dit juridisch advies te boven om in te gaan op de omvang van de herzieningen die nodig zijn om de respectievelijke prioriteit van commerciële en publieke belangen in het internationaal recht weer in balans te brengen. Terwijl in het internationaal recht ongekende rechten en bevoegdheden zijn toegekend aan bedrijven als Monsanto schiet het ernstig tekort doordat in het geheel geen bijbehorende verplichtingen zijn opgelegd voor de bescherming van mensenrechten en milieu.

BIJLAGEN

Bijlage 1 – Brief van 6 juni 2016, verzonden aan het hoofdkantoor van Monsanto in de Verenigde Staten door de president en vicepresident van het Tribunaal

Stichting Monsanto Tribunaal
Marnixkade 111h
1015 ZL Amsterdam
Nederland
juris@monsanto-tribunal.org

Mr. Hugh Grant
Voorzitter en Algemeen Directeur
Monsanto Company
800 North Lindbergh Blvd.
St. Louis, Missouri, 63167
Verenigde Staten

Den Haag, 6 juni 2016

Geachte heer Grant,

Zoals u weet werd de Stichting Internationaal Monsanto Tribunaal opgericht om het Internationaal Monsanto Tribunaal in te stellen, een initiatief vanuit maatschappelijke groeperingen met als doel om een open dialoog aan te gaan over het beleid van het bedrijf en de gevolgen die dat heeft.

De Stichting wil het Tribunaal van 14 tot 16 oktober 2016 in Den Haag bijeenroepen.

Het Tribunaal zal worden gevraagd een advies uit te brengen waarin wordt ingegaan op zes vragen. De opdrachtomschrijving waarin deze vragen geformuleerd zijn, is bij deze brief gevoegd.

De uitkomst van een initiatief dat voortkomt uit de mondiale burgermaatschappij, het Tribunaal, is natuurlijk van symbolische betekenis: het heeft geen onderzoeksbevoegdheden en het advies is slechts van raadgevende aard. De leden van het Tribunaal zullen een advies uitbrengen op basis van slechts juridische overwegingen, gebaseerd op internationale wetgeving op het gebied van mensenrechten en het internationaal humanitair recht. Zij zullen volkomen onafhankelijk handelen.

Het Tribunaal zal zijn standpunten bepalen volgens de principes als omschreven in Hoofdstuk IV van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof, dat gaat over de bevoegdheid van het Hof om advies uit te brengen. Mogelijk laat het zich wat betreft procedurele zaken ook inspireren door titel IV van het Reglement van het Internationaal Gerechtshof.

Aan het Tribunaal zal een aantal schriftelijke bevindingen worden voorgelegd over de vragen die hem gesteld zijn: advocaten bereiden deze petita continu voor. Tijdens de zittingen zal het Tribunaal

getuigenverklaringen horen van slachtoffers van Monsanto's gedrag en juridische zienswijzen van experts die de taak hebben om het Tribunaal te informeren over de juridische kwesties die verband houden met de vragen die zijn voorgelegd.

De Stichting Monsanto Tribunaal acht het in het grootste belang dat Monsanto voldoende gelegenheid krijgt om zijn visies aan het Tribunaal voor te leggen, opdat het Tribunaal volledig geïnformeerd is en is toegerust om een oordeel te vellen dat gebaseerd is op zo veel mogelijk informatie.

Wij delen deze mening.

Daarom bevelen wij Monsanto ten zeerste aan om uiterlijk op 1 oktober 2016 een schriftelijk petitiem aan het Tribunaal voor te leggen.

Daarnaast is Monsanto uitgenodigd om zich te laten vertegenwoordigen tijdens de zittingen van het Tribunaal op 15 en 16 oktober 2016 in Den Haag. Wij vragen u ons uiterlijk op 1 oktober 2016 te laten weten of u van deze mogelijkheid gebruik wenst te maken.

Uiteraard staan wij tot uw beschikking indien u nadere informatie wenst over de aard van dit initiatief of de voorwaarden die op de werkwijze van het Tribunaal van toepassing zijn.

Graag zien wij uw antwoord tegemoet.

Hoogachtend,

Françoise Tulkens, voormalig vicepresident van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens

Dior Fall Sow, voormalig advocaat-generaal van het Internationaal Rwanda Tribunaal

Bijlage: Opdrachtomschrijving van het Internationaal Monsanto Tribunaal

Bijlage 2 – Lijst van getuigen die ter zitting van het Tribunaal verschenen

Farida Akhter, beleidsanalist, Bangladesh
Krishan Bir Choudhary, wetenschapper, India
Shiv Chopra, deskundige regelgevende instanties, Canada
Peter Clausing, toxicoloog, Duitsland
María Colin, advocaat, Mexico
Art Dunham, diergeneeskundige, Verenigde Staten
Angelica El Canché, bijenhouder, Mexico
Diego Fernández, boer, Argentinië
Marcelo Firpo, wetenschapper volks- en milieugezondheid, Brazilië
Paul François, boer en slachtoffer, Frankrijk
Sabine Grataloup, slachtoffer, Frankrijk
Don Huber (vertegenwoordigd door Dunham), bioloog, Verenigde Staten
Channa Jayasumana, deskundige milieugezondheid, Sri Lanka
Monika Krueger, diergeneeskundige, Duitsland
Timothy Litzenburg, advocaat, Verenigde Staten
Miguel Lovera, landbouwkundige, Paraguay
Steve Marsh, boer, Australië
Pedro Pablo Mutumbajoy, slachtoffer, Colombia
Ib Borup Pedersen, varkensboer, Denemarken
Juan Ignacio Pereyra, slachtoffer, Argentinië
Claire Robinson, wetenschappelijk onderzoeker, Verenigd Koninkrijk
Maria Liz Robledo, slachtoffer Roundup, Argentinië
Kolon Saman, slachtoffer, Sri Lanka
Percy Schmeiser, boer, Canada
Gilles-Eric Séralini (vertegenwoordigd door Nicolas Defarge), wetenschappelijk onderzoeker, Frankrijk
Christine Sheppard, slachtoffer, Verenigde Staten
Ousmane Tiendrebeogo, boer, Burkina Faso
Feliciano Ucán Poot, bijenhouder, Mexico
Damián Verzeñassi, arts, Argentinië

Bijlage 3 – Lijst van juridisch specialisten die ter zitting van het Tribunaal verschenen

William Bourdon
Claudia Gómez Godoy
Maogato Jackson
Gwynn McCarrick (vertegenwoordigd door Maogato Jackson) en Koffi Dogbevi